

AQUA SAGRADA / Mikveh
Un baño ritual en la tradición sefardí

SVETINJA VODE / Mikve
Obredno kupalište u sefardskoj tradiciji

GABRIELLA (GABRIJELA) NIKOLIĆ

Ova izložba je posvećena sećanju na moje pretke Josifa, Gabriela i Samuila Zunana, vlasnike poslednjeg jevrejskog ritualnog kupatila – mikve u Beogradu.

Višegodišnja istraživanja su me dovela do fascinantnih otkrića sefardskih korena, prateći migraciju porodice Zunana s kraja petnaestog veka – od Saragose, Valensije, Palma de Majorke u Španiji, preko Istanbula i Izmira u Turskoj, Vidina i Plovdiva u Bugarskoj, pa sve do Smedereva i Beograda, gde su se nastanili u drugoj polovini devetnaestog veka. Sefardsko nasleđe je važna stavka u mom stvaralaštvu, a mikve i uloga vode u jevrejskoj tradiciji, kao inspiracija, predstavlja simbol konstantne likovne transformacije kroz različite medije, odnosno metafizički prelazak iz tečne imaginacije u čvrstinu kulture sećanja.

Na tlu Balkana više nema ni jednog živog predstavnika porodice Zunana, ostali su samo tragovi sećanja koji će, mojim nestankom, zauvek izbledeti. Moja je dužnost, ili kako se to kod nas kaže micva, da ostavim za sobom delo koje „voda“ neće odneti, da dam doprinos svojoj zajednici, da čuvam tradiciju i kulturno nasleđe.

Moj čukundeda Josif Fači Zunana, amamdžija jevrejski, počiva na sefardskom groblju, pradede Gabriel (Gavra) Zunana, po kom nosim ime, i njegov brat Daniel, stradali su kao dobrovoljci, Srbi Mojsijeve vere, u Prvom svetskom ratu, a njihov brat ing. Samuilo Zunana, poslednji vlasnik amama, streljan je na Topovskim šupama 1942.godine.

Hvala mojim roditeljima na veri, ljubavi i razumevanju. Veliko hvala prijateljima na dobroti, podršci i pažnji tokom svih godina istraživanja i pripremanja ove izložbe.

I kako stara sefardska pesma kaže: „Gde su ključevi koji u škrinji našeg doma u Španiji behu? Dedovi ih moji iz Španije s bolom donesoše, dadoše ih unukama da ih vrate u škrinju našeg doma u Španiji. Snovi o Španiji...”

Hvala španskom kulturnom centru Institutu Servantes, Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu i Savezu jevrejskih opština Srbije, Ambasadi Kraljevine Španije i svim saradnicima na ovom, za mene naiznčajnijem projektu u mojoj umetničkoj praksi – na izuzetnoj prilici da multimedijalnom izložbom simbolično položim ključeve sećanja na naš dom u ovom divnom galerijskom prostoru, u „španskom domu” mog rodnog grada.

Gabriella (Gabrijela) Nikolić
Beograd, oktobar 2019.

Mikve u Sinagoga del Aqua, Ubeda provincija Haen, Španija

Prof. dr Eliezer Papo

Univerzitet Ben Gurion, Negev (Izrael)

MIKVE – OBREDNO KUPALIŠTE

U biblijska vremena *tevila* (obredno kupanje) je bilo vezano prvenstveno za potrebu obrednog očišćenja prije hodočašća u jerusalimski Hram, bilo za *hag* (hebrejsko ime za jedan od triju hodočasnih praznika, otud i arapska riječ *hadž* kojim se označava hodočašće na najsvetija mjesta islama, te naš turcizam *hadžija* kojim se kod Jevreja i kod pravoslavnih označava osoba koja je posjetila Jerusalem), ili za bračnu obrednu čistoću. U Hram, naime, nije mogla hodočastiti osoba koja bi se obredno oskvrnula doticajem sa lešom, strvinom (ili doticajem sa ljudima ili predmetima oskvrnjenim direktnim kontaktom sa lešom ili strvinom), te ženske osobe u periodu menstruacije, ili muškarci nakon ispuštanja sjemena. Jednako tako, gere cedek (pravedne pridošlice, ljudi koji bi se pridružili narodu Izraela u obožavanju jednog Boga, obdržavanjem propisa Tore), prije prinošenja pojedinačne žrtve u Hramu, podvrgavale bi se obrednom kupanju, otpočinjući tako novi život u obrednoj čistoći. U biblijska vremena, udate žene su pravile *tevila* i nakon mjesečnog ciklusa, čak i ako nisu hodočastile u Hram, zato što je njihovim muževima bilo zabranjeno da stupaju s njima u intimne odnose dok ne naprave *tevila*. Otkako je razoren Hram, mudraci Izraela su samo dva obredna kupanja proglasili obaveznim i u periodu koji prethodi obnovi Hrama. Žensko, nakon mjesečnog ciklusa (i perioda od sedam dana očišćenja, koje je rabinsko pravo dodalo biblijskoj zabrani) te obredno kupanje pravednih pridošlica oba pola. Sljedbenici kabale u sve tri osnovne jevrejske etničke grupe: Mizrahijim i Mugrebim (arapski govoreći Jevreji bliskog istoka i sjeverne Afrike), Sefaradim (Jevreji mediteranskog bazena) i Aškenazim (srednjeevropski, istočnoevropski Jevreji i njihove zajednice u „Novom svijetu“), praktikuju *tevila* prvenstveno uoči Šabata ili jevrejskih praznika, ali ono se ne smatra obaveznim nego fakultativnim.

Kako bi novopečeni bračni par mogao da obavi bračne dužnosti odmah nakon vjenčanja, *tevila* je i jedan od centralnih obreda koji prethode tradicionalnom jevrejskom vjenčanju. Evo kako je to izgledalo među srbijanskim i bosanskim Sefardima, do Holokausta: ceremonija prvog obrednog kupanja buduće mlade obavlja se dan-dva prije vjenčanja. Zaručnik obezbjeđuje sve što je potrebno za kupanje mlade i njezine svojte. Između ostalog, on plaća i dvije *telekas* (hamamdžijke), koje su vične odredbama jevrejskog prava, i koje će podučiti mladu kako da

i ubuduće obavlja ovu *micva* (vjersku dužnost) kako Bog zapovijeda. Svojta podijeli među sobom poklonjeni pribor za banjanje (boščaluke sa vezenim peškirimima, sedefli nanulama, mirišljavim sapunima, ružinom vodicom i slično) i kreće sa mladom u *mikve*. Kako je među balkanskim Sefardima udaja bila smatrana vrhuncem ženskog ostvarenja, vjerovalo se da je u liminalnom periodu, između završetka djevtvovanja i konzumacije braka, neophodno sakriti mladu od urokljivih očiju. Zbog toga, ovo svečano kupanje se odvijalo krišom, u sumrak, kad je manje svijeta na ulici. Mladu se sprovodilo u mikve sporednim ulicama, da bi srela što manje ljudi. Kako se vjerovalo da je „prvo sretenje“ iza *tevila* bremenito simbolikom, udešavalo se da mladu po izlasku sa *tevila* presretne kakva dobra prijateljica, koja se „slučajno“ baš zatekla pred *mikveom*. Istovremeno, ako bi ovo udešavanje pokvario kakav zao čovjek, pas, mačka ili magare, preduhitivši prijateljicu, vjerovalo se da će mlada biti nesretna u braku.

Poslije *tevila* par se već smatra skoro pa vjenčanim, stoga mladin otac predaje obećani miraz mladoženji iza *tevila*, a prije samog vjenčanja. Sigurno je sigurno.

Venčanje Gavre Zunana sa Lenkom Beraha i telegram čestitke iz Vidina u Bugarskoj (pisana na ladino jeziku, 1908. godina, Beograd), porodična arhiva autorke izložbe.

Barbara Panić

kustos Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd

AMAM PORODICE ZUNANA¹

„Zakleo se amam da od crnca ne napravi belog čoveka”²

Jalijska izreka u šali

Beograd, smešten na ušću Save u Dunav, jedan je od najstarijih gradova u Evropi. O tome svedoče ostaci vinčanske kulture, najnaprednije i najvažnije praistorijske kulture evropskog prostora.³ U antičko doba oblast Beograda postaje naselje tračko-dačkog plemena Singi, a od 3. veka pre nove ere ovim područjem vladaju Kelti koji gradu daju ime *Singidun*.⁴ Zahvaljujući dobrom geografskom položaju, na raskrsnici puteva između istoka i zapada, Beograd na početku nove ere dolazi u žižu interesovanja rimskih imperatora. U njihovim rukama ostaje sve do 441. kada su ga opljačkali i zauzeli Huni, a zatim 470. osvojili Goti. I u sledećih hiljadu godina grad je više puta prelazio iz ruku jednog u ruke drugog vladara. Njime su vladali Avari, Franci, Bugari, Vizantinci, Ugari, Srbi.

Osmanlijski sultan Sulejman Veličanstveni osvajanjem Beograda 1521. otvorio je novo poglavlje u istoriji grada.⁵ Do tada pogranično utvrđenje, koje je služilo za odbranu od upada Turaka u Ugarsku, Beograd postaje jedno od važnih upravnih i privrednih središta moćne Osmanske carevine. U njega su sa svih strana – brodovima niz Dunav, karavanima preko jadranskih i jonskih luka, iz Carigrada i preko Crnog mora – stizali razni manufakturni proizvodi, a potom se izvozili dalje u Evropu. Stanovnici grada, pored Osmanlija, Dubrovčana, Srba, Grka, Jermena i Mađara, bili su i španski Jevreji.⁶ Oni su predstavljali važnu kariku u lancu trgovine i bili su dobro povezani sa svojim zajednicama u Evropi i na Levantu.

Dorćol, satkan od kaldrmisanih ulica istočnjačkog tipa sa bazarima prepunih dućana, bio je centar beogradske trgovine i zanatstva.⁷ Oko ove trgovačke čaršije pružale su se mahale u kojima je svaka etnička grupa živela sopstvenim životom. Jevreji su stanovali na Jaliji, delu dorćolske varoši koji je izlazio na Dunav ispod Beogradske tvrđave.⁸ Imena ulica poput Jevrejske, Avramove (Kod nove sinagoge)⁹, Mojsijeve (Kod stare sinagoge)¹⁰, Davidove ili Izrailjeve, jasno su oslikavala identitet stanovnika ovog dela beogradske četvrti. Živelo se pobožno i patrijarhalno, po ustaljenom ritmu. Muškarci su se bavili zanatstvom i trgovinom, dok su žene brinule o kući i porodici, daleko od očiju javnosti, u kuhinjama malih jednospratnih orijentalnih kuća. Obrazovanje u duhu Mojsijeve vere odvijalo se u jevrejskoj školi i sinagogama *El kal viježo* (Stari hram) i *El kal nuevo* (Novi hram).

Pored pomenutih institucija, u mahali je postojao još jedan važan sakralni objekat bez kojeg je održanje verskog, odnosno nacionalnog identiteta Jevreja nemoguće, a to je ritualno kupatilo – *mikve*.¹¹ Porinuće u mikve je biblijska zapovest najvišeg ranga, izjednačena sa zapovestima poštovanja Šabata¹² i poštovanja kašruta.¹³ U svojim *responsama*¹⁴ litvanski rabin Naftali Cvi Jeuda Berlin (1816-1893) kaže da je prilikom svog osnivanja jevrejska zajednica dužna da izgradi najpre mikve, a potom sinagogu. On dalje ističe značaj ritualnog kupatila dajući mu prednost i nad Torom, najvažnijem spisu judaizma, jer je u nedostatku sredstava za gradnju mikve dozvoljeno prodati Mojsijevo petoknjžje.¹⁵

Verski propisi nalažu dve vrste kupanja u mikvama. Jedno podrazumeva porinuće tela u određenim prilikama kao što su venčanje, Šabat ili Jom kipur¹⁶, dok se drugo odnosi na obavezno ritualno potapanje tela nakon mesečnog ciklusa žene¹⁷ i prilikom konverzije u judaizam.

U sefardskim zajednicama *banjo di novias* (ritual kupanja neveste pred udaju, prim. aut.) bila je važna tradicionalna svečanost ispunjena pesmom i plesom. Aron Alkalaj, jedan od retkih beogradskih Sefarda koji je preživio strahote Holokausta, ovako opisuje *tajfe* (vesela posela za vreme porodičnih svečanosti i praznika, prim. aut.) na dorćolskoj Jaliži prilikom odlaska mlade u mikve:

„Za moga vremena bila je čuvena tija Džamila di Sid (tetka Džamila di Sid, prim. aut.) kao pevačica romana uz pandero (daire, prim. aut.). Ona je bila neophodan ‘rekvizit’ za banjo di novijas. Jednog dana pre svadbe čitava povorka žena i devojaka – rođake devojčine i mladoženjine – vodile bi mladu na kupanje u amam tiju Zunane (ćika Zunane, prim. aut.), uz pesmu i daire tija Džamile. Taj običaj imao je i praktične svrhe, da se pre svadbe otkriju mogući fizički nedostaci mladini. I mladoženju bi vodili drugovi obeju porodica na kupanje, ali sa mnogo manje ceremonijala.”¹⁸

Imajući u vidu važnost ritualnog kupatila, sigurno je da su ga beogradski Jevreji izgradili odmah po osnivanju zajednice. Iz *responsa* rabina Jude Lerme¹⁹ znamo da se najstarije jalijsko mikve nalazilo u jednom dvorištu „od pamtiveka”, ali kako je izgledalo ostalo je nepoznanica.²⁰ Pošto za mikve ne postoji ustaljena arhitektonska forma, već samo propis koji nalaže da mora biti direktno uzidano u zemlju, ili deo zgrade čiji su temelji uzidani u zemlju, i ispunjeno isključivo vodom u količini od minimum 40 sea, može se pretpostaviti da je građeno po ugledu na turski amam.²¹

U doba osmanske vladavine Beogradom, privatni život žitelja grada imao je istočnjačko obeležje. Važnost čistoće tela brižno se negovala i održavala u amamima, kojih je u gradu sredinom 17. veka, a prema svedočenju putopisca Evlije Čelebije, bilo sedam javnih i još oko 700 po privatnim kućama. Oblik amama je vrlo jednostavan.

Unutrašnji prostor je kocka koju pokriva kupola sa tanjirasto zastakljenim otvorima kroz koje prodire svetlost. Redosled prostorija uslovljen je namenom kupatila i podrazumeva postepeno navikavanje tela na sve višu temperaturu. Prvo se ulazi u deo za garderobu (*šadrvan*), potom se ide u deo za kupanje i znojenje (*havlat*), a zatim u prostor za odmor (*kapaluk*).²²

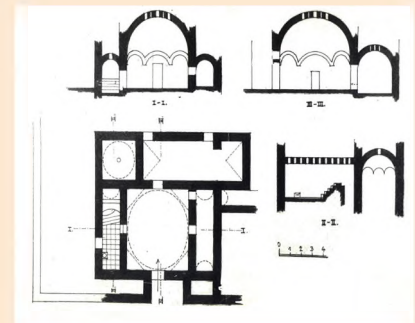
Amam jalijskih Jevreja, koji je bio u vlasništvu porodice Zunana, potpuno je uništen polovinom 19. veka za vreme sukoba Srba i Turaka. Dokaz za ovu tvrdnju je dokument iz 1862. u kojem Samoil Zunana apeluje na gradske vlasti da mu nadoknade štetu nastalu na objektu tokom bombardovanja grada. Molbu obrazlaže sledećim:

„Imao sam jedan amam stojeći u mali (mahali, prim. aut.) našoj blizu škole naše, na kome imam iz kase pupilarne (sirotinjske kase, prim. aut.) Suda varoškog 300 dukata, na kome intabulacija stoji (hipoteka, prim. aut.); ovaj je od nesretni topova i kumbara tako porušen, da ga opraviti ni 700 dukata ne može, pa kako mi je ovaj porušen, to mi i život s tolikom dugom prekraćuje. Na osnovu čega molim Upraviteljstvo varoši Beograda da ono tako milostivo prema mene i mog grdnog duga bude da mi jedan od turski, koji su celi amama bez kirije na uživanje i oplatu duga saizvoli dati”.²³

Da li je Zunana dobio neki već postojeći amam ili je na mestu starog saziđao novi, nije poznato. Kako postoji nepisano pravilo o podizanju sakralnih objekta istovetne namene na mestu porušenog, sasvim je verovatno da je novi amam izgrađen na lokaciji nekadašnjeg kupatila. Nalazio se u neposrednoj blizini jevrejske osnovne škole i Nove sinagoge, na uglu ulica Solunske i Davidove.²⁴ Njegova precizna pozicija ucrtana je i na dva plana Beograda iz sredine 19. veka – na turskom planu iz 1863. i na planu srpskog urbaniste Emilijana Josimovića iz 1867.²⁵

Na osnovu tehničkog crteža nemačkog arhitekta Riharda Štaudingera, i sačuvanih fotografija, zna se da je amam imao pet prostorija. Centralna je bila prekrivena kubetom sa okruglim otvorima za svetlost. Do nje, sa leve strane, bio je prostor za parenje tela. Uz njega je bio nešto manji odeljak, kvadratne osnove, i služio je kao rezervoar za zagrevanje vode. Pored je bila prostorija kojoj se ne zna tačna namena. Pretpostavlja se da je to bio „mali amam”. Takođe se ne zna ni namena prostora sa desne strane centralnog dela, prostorno identičnog onom za parenje tela (sl. 1).²⁶ Do kraja 19. veka, odnosno do uvođenja gradskog vodovoda, u amamu je korišćena kišnica, bunarska voda ili tekuća voda iz Dunava.

O istoriji amama najviše podataka ima iz vremena kada je bio u vlasništvu Josifa Zunane.²⁷ Josif je postao sopstvenik jevrejskog kupatila 1876, što

Sl. 1 Tehnički crtež amama, Rihard Štaudinger

potvrđuje privatni oglas objavljen u *Srpskim novinama*. Iz sadržaja se jasno vidi da je došlo do porodičnog spora oko prava na posedovanje. Prvi oglas je objavljen 25. februara i u njemu Gavka Zunama „daje svakome na znanje, da je otvoreno imanje – plac sa amamom i kućom do jevrejske škole, koje je Rakila Zunama prenela na svoga sina Josifa, u želji da ga ošteti i zato neka niko ne kupuje isto imanje od Josifa, niti zajam na nj daje, koji želi iskusiti štetne i nepovoljne posledice”.²⁸ Pretpostavka je da je oglas dao rođeni brat Josifa Zunane. Objava je ponovljena i u nekim od narednih brojeva istog lista, međutim, kao potpisnik se javlja Rivka Zunana, supruga Gavrijela (Gavke) Zunane.²⁹ Ubrzo, u martovskom izdanju *Srpskih novina*, stiže demanti Josifa u kojem on tvrdi da je kupovinom ovog imanja postao pravi gospodar i da, kao takav, ima pravo da istim raspolaže bez ičijeg tutorstva, a ponajmanje Rivkinog.³⁰ Nesporazum je očito rešen u Josifovu korist jer se nadalje samo on spominje kao vlasnik jevrejskog kupatila.

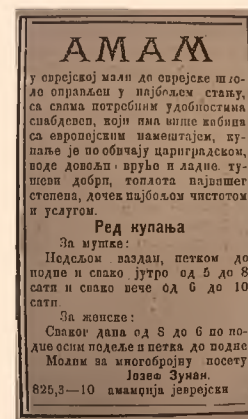
Zunanin amam je bio popularan i veoma posećen. U njega je dolazio jevrejski živalj, bez obzira na pol i starost. O ovome govore i redovi iz priče *Perla* jalijskog pisca Hajima S. Daviča³¹:

„[...] tija Rejna dozva malog Benvinistu i reče mu – Molim te, čedo moje, odvedi Bohorika u amam i kaži telalu Abdulu (glasnik, donosilac vesti, prim. aut.), da mu ja preporučujem, da pazi na njega, i da ga dobro opere, – pa izvadiši iz džepa nekoliko marijaša (novac, prim. aut.) produži: – Samo pohitaj, sine jer je već skoro podne, a do podne je muški amam. Ovo podaj amamdžiji Zunani, a za ovo kupi sebi madžuna (groždani slad, prim. aut.)”.³²

U jednom delu romana Davičo opisuje kupatilo i kao mesto posebnog užitka jer „na mramornoj ploči u sredini amama, ležahu tri žene, kojima se na prvi pogled viđaše, da im nije bilo do kupanja, nego do raznežavanja tela i razblude čula u vreloj pari”.³³

Godine 1885, ostavljajući nam dragocen historiografski podatak o jevrejskom kupatilu, amamdžija Josif u novinskoj reklami poziva građanstvo u svoj obnovljeni objekat i saopštava da je „amam u evrejskoj mali do evrejske škole opravljen u najboljem stanju, sa svim potrebnim udobnostima snabdeven, ima više kabina sa evropejskim nameštajem, kupanje je po običaju carigradskom, vode dovoljno vruće i ladne, tuševi dobri, toplota najvišeg stepena, doček najboljom čistotom i uslugom”.³⁴ Tačan red kupanja posebno je naglašen – za muškarce „nedeljom vazdan, petkom do podne i svako jutro od 5 do 8 sati i svako večer od 6 do 10 sati”, a za žene „svakog dana od 8 do 6 po podne osim nedelje i petka do podne” (sl. 2).³⁵

Poslovanje amamdžije Zunane u godinama koje su sledile više nije bilo tako uspešno. Tome je sigurno doprineo odlazak Jevreja kako u amam u Donjem gradu, tako i u kupatilo u Dušanovoj ulici.³⁶ Da bi pridobili što više jevrejskih mušterija, vlasnici ovih objekata su im činili posebne pogodnosti i trudili se da kupatila budu u skladu sa jevre-

Sl. 2 Oglas.
Beogradski dnevnik, 1885.

jskim propisima. Tako u jednom novinskom oglasu stoji da će „usljed idućeg jevrejskog praznika parno kupatilo u Dušanovoj ulici biti u ponedjeljak otvoreno od 7 iz jutra do 4 sata po podne”, dok M. K. Dimitrijevićka, vlasnica amama u Donjem gradu, ističe da joj je čast što može da objavi „poštovanom građanstvu jevrejske veroispovedi da je bazen zaista *kašer tevila* (tevila, odnosno mikve, uređeno u skaldu sa propisima jevrejske vere, prim. aut.)“.³⁷ Međutim, postavlja se pitanje da li su zaista ova kupatila bila odgovarajuća za Jevreje jer je, odlukom sefardske opštine iz 1894, zahtevano da svaka mlada pred venčanje mora da plati taksu i obavi obredno kupanje samo u tevila Fači Zunane (Josifa Zunane, prim. aut.) ili je pak opština želela da zaštiti svog člana i osigura dalji opstanak jevrejskog amama.³⁸

Iz žalbe Josifa Zunane je jasno da naredba nije poštovana. On 1896. piše pismo jevrejskoj opštini sledećeg sadržaja:

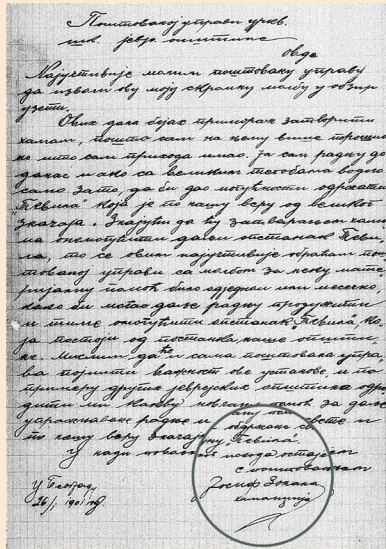
„Štov. upravi poznato je da sam pre kratkog vremena dobio od strane uprave akt o uputstvu i negovanju tevila, koga se ja strogo držim od tolikih godina, imajući na umu da je to mesto strogo skopčano sa održavanjem drugih svetih zapovesti naše svete vere, a znajući da su i moji pokojni preci isto tako vodili brigu o negovanju tevila. Za to je uprava izvolela narediti da svaka nevesta ima platiti taksu za tevila kao i za svečanost crkvenu. No na žalost mnoge neveste služe se izvesnom špekulacijom, koja je štetna po naše svete vere, a i meni kao sopstveniku tevila doprinosi dosta štete, a na ime mnoge neveste plaćaju odreženu joj taksu ali odu na drugu tevila, a ne mojoj koja je od toliko godina važila kao kašer. Time odustanu mnoge žene, odnosno pratiteljke neveste od dolaženja u kupatilo, te tako imam više štete no koristi, jer to je jedina dobit koju bih imao od te radnje, a ovakvim postupkom štov. građanstva materijalno se oštećujem, pošto ja, sa ovom tevilom imam drugih troškova, držeći je u najvećoj čistoći, i puneći i pražneći je svakog trećeg dana. Sve to radim u nadi da pri dolaženju neveste imam koristi. Znajući da je to jedna sveta zapovest, nasleđena od pokojnih roditelja. Zato molim štov. upravu da se izvoli strogo držati svoga naređenja pređašnjeg, koji glasi: ‘svaka nevesta, koja ne bude uzela tevila u mojoj radnji, koja je ovd. štov uprave, ne sme se venčati’. Ovim će štov uprava učiniti meni kao sostveniku tevila jednu veliku uslugu, a time će se obdržati taj važan paragraf naše svete vere”.³⁹

Ni ova molba nije urodila plodom. Naprotiv, 1901. Josif je bio primoran da od opštinske uprave traži pomoć, a u žalbi ovako opisuje svoje teško finansijsko stanje:

„Ovih dana bejah primoran zatvoriti hamam, pošto sam na njemu više trošio no što sam prihoda imao. Ja sam radnju do danas iako sa velikim tegobama vodio samo zato da bi dao mogućnosti održati Tevila koja je po našu veru od velikog značaja. Znajući da ću zatvaranjem hamama onemogućiti dalji opstanak Tevila, to se ovim najučtivije obraćam poštovanoj upravi sa molbom za neku materijalnu pomoć bilo odjednom ili mesečno kako bi mogao dalje radnju produžiti i time omogućiti opstanak Tevila, koja postoji od pamtiveka naše opštine. Mislim da će i sama

poštovana uprava pojmiti važnost ove ustanove, i po primeru drugih jevrejskih opština odrediti mi kakvu novčanu pomoć za dalje upražnjavanje radnje i obdržanje svete i po našu veru značajnu Tevila” (sl.3).⁴⁰

Ovog puta za „slučaj Zunana” zauzeo se i rabin Stare sinagoge, te je, i pored manjka novca u sinagogalnoj kasi, Josifu odobrena mesečna pozajmica od 15 dinara.⁴¹

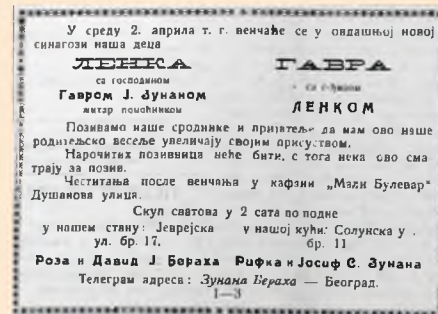

Sl. 3 Molba Josifa Zunane, 1901.

U do sada objavljenoj literaturi i novinskim člancima, Josif Zunana se pominje isključivo kao vlasnik jevrejskog kupatila. Međutim, zahvaljujući novootkrivenim dokumentima zna se da je 1898. izabran za nadzornika nad decom pri Novoj sinagogi, dok je 1904. postao tutor pomenutog hrama.⁴² Nakon ovih imenovanja, kako u arhivskoj građi, tako i u periodičnim izdanjima, više nigde se ne pominje Josifovo ime. Izuzetak je jedino novinski oglas iz 1908. sa objavom venčanja njegovog sina Gavre i Lenke Beraha. Skup svatova je organizovan u Solunskoj 11, na imanju gde se nalazila porodična kuća i mikve (sl.4).⁴³ Dve godine kasnije, preminuo je najpoznatiji jevrejski amamdžija (sl.5). Odlaskom Josifa Zunane polako je počeo da tone u zaborav i njegov već gotovo potpuno zapušten amam.

Sl. 5 Grob Josifa Zunane, Jevrejsko groblje u Beogradu

Sl. 4 Objava venčanja Gavre Zunana i Lenke Beraha, 1908.

Nedugo zatim su nastupile ratne godine. Koliko je Beograd opustošen i razrušen najbolje se vidi iz emotivne zabeleške jednog očevica:

„Prazne zidine poslednjih kuća kod Dunava, obrasle već odavno travom, i ne pokušava sad niko da podiže. One stoje kao nemi svedoci onih krvavih događaja, koji su se odigrali pre dve godine (1915, prim. aut.). Nekada se iz njih čuo veseo žagor, zvuci muzike i pesme. Kola sa gumenim točkovima i automobili menjali su se jedno za drugim [...] A sada je sve mrtvo, sve je zaras-

lo u zaborav, u travu, u korov [...] Iz nekadašnje fabrike kalupa Boškovića, fabrike šešira Mošića, viri sada samo prokljajala trava iz zaostalih zidina. Fabrika rublja i fate Mike Eškenazi iste je sreće”.⁴⁴

Autor ovog potresnog teksta beleži i uspomene na jevrejsku mahalalu:

„Kako se živo sećam veselo provedenih trenutaka po onim malim uličicama za vreme jevrejskih maskarada (ovde se misli na maskenbal za praznik Purim, prim. aut.). Iz svake kuće bije veselje, smeh, šala, pesma i muzika. A sada nema toga ništa. Po koji suncokret viri skoro iz svake opustele porušene kuće [...] Interesantno je da je jevrejska osnovna škola ostala nepovređena [...] Istina iz nje se sada ne čuje veseo kikut đaka, danas su u njoj smešteni neki italijanski zarobljenici [...] Stara jevrejska sinagoga takođe nije oštećena. Baš kada sam naišao u njoj se služila večernja. Svaki naš sugrađanin Mojsijeve vere zadubljen čita svoj talmud, kao da nije evropski rat i kao da nisu granate tako reći onomad zujale preko ovog njihovog svetog mesta. Preko puta stare sinagoge nalazi se jedan mali starinski kućerak koji je nekada davno služio kao prva jevrejska sinagoga u Beogradu i za koju niko ne zna kada je sagrađena. I ako se jedva drži na svojim istrulelim gredama i daskama ipak je prkosio mnogobrojnim teškim granatama svih kalibara [...] Ulice Visokog Stevana i Princa Evgenija su mahom već manje oštećene [...] Evo me pred starim jevrejskim amamom! Amam ne radi već više od 10 godina. Ostario je i porušen, ali mu granate i šrapneli nisu učinili ništa [...] Kuća, koja pripada amamu nešto je malo samo porušena. Ušao sam unutra, hteo sam da vidim, gde su se nekada lepe crnooke Jevrejke, sa raspletenom, dugom, gustom crnom kosom kupale i mazale svoja tela mirisima. Amam ima pet odeljenja. Jedan veliki i dva mala za kupanje, pravi amam, jednu veliku sobu za garderobu i jedno veće predsoblje. Sve još stoji. Sve je već davno neupotrebljivo, ali stoji još. Još se vidi po koje sedište, na kome su se pirkale lepe Jevrejke. Tu su i klupe, na kojima su ležale razgolićene lepotice Jevrejske, valjajući se u pari, zagrevajući svoja bujna pleća i igrajući se svojom kosom. A tamo u sobi gde su se skidale lepe Jevrejke? Na jastucima zlatom izvezeni Solomonovi grbovi, na minderlucima sa dugačkim resama odmarale su se posle kupanja, ove umorene žene. A sada po koji slepi miš zamlatara po mraku i brzo se izgubi [...]”⁴⁵

Za sada nije poznato ko je od dece nakon smrti Josifa Zunane postao posednik amama u Solunskoj 11. Tek se 1924. kao vlasnica imanja pominje ćerka Rena.⁴⁶ U to vreme amam je bio u veoma lošem stanju. Nekoliko godina kasnije imovina je prešla u vlasništvo inženjera Samuila Zunane, sina Josifa i Rivke, a kućni broj nepokretnosti nije više bio Solunska 11, već 13.⁴⁷

Da je jevrejsko kupatilo zaista bilo derutno potvrđuje, pored sačuvanog snimka, izveštaj dr Sergija Ramzina, šefa Javne higijene za Beograd, sačinjen 1931. On objekte u Solunskoj 13 opisuje kao vlažne, mračne i nehigijenske, napominjući da tu „postoji jedan stan, jedna piljarska radnja sa stanom ujedno i amam u kome su ranije stanovali neki radnici” (sl.7).⁴⁸ Naredne godine mikve, oljušteno, delimično prekriveno ćeramidom, a delimično kubetom iskrpljenim betonom, služilo je kao sklonište Arnautima testerašima. Oko njega je bilo razbacano smeće,

gomile zardalog gvožđa, starih cigala, kamenja i istrulele grede.⁵⁵ Nedugo zatim, amam je postao stračara, izdavana kao stan, do polovine utonula u zemlju, tako da se prozori i vrata skoro uopšte nisu videli, dok su zidovi bili potpuno crni i zapušteni.⁵⁶

Nije samo Zunanin amam propadao već i mnoge stare orijentalne kuće. Beograd je naglo počeo da se modernizuje i menja svoj nekadašnji izgled. Zbog toga je 1935. građevinski zakon predvideo da se u okviru uredbe o regulacionom planu grada donese poseban akt o zaštiti gradskih starina.⁵⁷ Svaka beogradska opština je bila dužna da na svojoj teritoriji utvrdi sve građevine, delove grada i mesta od istorijskog ili umetničkog značaja. Predloženo je da se u celosti sačuvaju Gornja i Donja tvrđava, Varoš kapija, Skadarlija i Jevrejska mahala, kao najstariji deo naseljenog Beograda. Nažalost, na kraju je preovladalo mišljenje da je mahala već dovoljno urbanizovana modernim ulicama i stambenim blokovima i da nema svrhe ostavljati starine u njoj. Takođe je odlučeno da ne treba da se sačuva ni Stara sinagoga „jer ona ne raspolaže arhitektonskim kvalitetima, nije karakteristična”, dok je stari jevrejski amam „samo trag turske prošlosti”.⁵⁸

Imanje u Solunskoj ulici, zajedno sa amamom, porodica Zunana prodala je Katarini Jovanović i Olšanski Vladimiru 2. juna 1939.⁵⁹ Neposredno pred prodaju, a prema sačuvanim fotografijama, vidi se da su na jevrejskom kupatilu vršene prepravke. Limeni krov je zamenjen kombinacijom crepa i ćeramide, a spoljni zid zgrade je okrečen u belo (sl.8). Zašto su mikve, sa pripadajućim objektima i prostranim dvorištem, nakon adaptacije prodate, nije poznato. Novi vlasnici su već u julu dobili dozvolu da na mestu amama podignu novu zgradu koja bi se sastojala od podruma, prizemlja i dva sprata.⁶⁰ Do dobijanja upotrebne dozvole projekat je delimično izmenjen, tako da je novopodignuta građevina, do danas očuvana, imala pored navedenih jedinica još i suteran i potkrovlje (sl.9).

Sl. 9. Izgled zgrade koja je podignuta na imanju porodice Zunana

Sa snimanja dokumentarnog filma "*Quantum off Clean*". Gabriella Nikolić

1 Jedini do sada objavljen rad na temu jevrejskog obrednog kupatila, koji je bio u vlasništvu porodice Zunana, napisala je dr Divna Đurić Zamolo (1922-1995), istaknuti historiograf beogradske arhitekture i urbanizma, pre više od pola veka (videti u: D. Đurić Zamolo, *Jevrejski amam u Beogradu*, Jevrejski almanah 1968-1970, Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1971, 187-197). U tekstu „Amam porodice Zunana” (u dokumentima se pominje više varijanti ovog prezimena – Zunana, Zunan, Zunama, Zonama) dopunjena je priča ne samo o sudbini ovog sakralnog objekta, već i o njegovom vlasniku, na osnovu do sada neobjavljenih dokumenata i podataka do kojih je došla dr Đurić Zamolo.

2 X. C. Давичо, *Јалијске пословице*, Отаџбина, година десета, књига 32, Београд, 1892, стр. 662.

3 Vinčanska kultura predstavlja tehnološki najnapredniju praistorijsku kulturu sveta. Nastala je u doba neolita i obuhvatala je teritoriju današnje Srbije, Rumunije, Makedonije i Bosne i Hercegovine. Na samom lokalitetu Vinča, udaljenom 14 km od Beograda, pronađeno je najveće i najcelovitije naselje, odnosno metropola jedne sadržajima izrazito bogate kulture.

4 Ime Beograda u vreme Kelta izvedeno je iz kovanice dveju reči – *singi*, sa značenjem kružno, i *dum* što na keltskom znači naselje ili utvrđenje. U doba Rimskog carstva ime grada se latiniziralo i postalo Singidunum.

5 Osmanlije su Beogradom vladale sve do 1688, odnosno do početka ratnih sukoba sa Austrijom koji su obeležili čitav 18. vek. U 19. veku za prevlast nad gradom borili su se osmanska vojska i ustanici Kneževine Srbije. Sukob je okončan 1878. na Berlinskom kongresu, a Srbija, sa prestonicom Beogradom, postala je nezavisna i međunarodno priznata država.

6 Sefardi (španski Jevreji) su potomci Jevreja koji su nasilno prognani sa Iberijskog poluostrva krajem 15. veka.

7 Po raskrscnici ulica Kralja Petra (Dubrovačke) i Cara Dušana ceo kraj dunavskog Beograda dobio je ime Dorćol, što na turskom znači četiri sokaka, odnosno ukrštanje četiri puta.

8 Jaliya je turska reč i označava pribrežje, prostor kraj vode.

9 *Промена имена београдских улица*, Београдске општинске новине, 21. јануар 1896, стр. 3.

10 Ibid., str. 4.

11 Reč mikve označava zborište vode ili bazen.

12 Šabat, sedmi dan u nedelji, najveći je jevrejski praznik. Počinje u petak sa zalaskom sunca, a završava u subotu posle zalaska sunca.

13 Pojam kašrut se odnosi na stroge propise dobijanja i pripreme hrane.

14 Response su rabinska literatura koju čine pisani odgovori na upućena pitanja.

15 Tora (učenje ili nauk) predstavlja celokupnu religijsko-etičku književnost Jevreja. Tekst Tore podeljen je u pet knjiga poznatih pod nazivom Mojsijevo petoknjžje.

16 Jom kipur, jedan od najsvetijih jevrejskih praznika, je dan pomirenja, pokajanja i praštanja. Praznuje se u molitvi i strogom postu.

17 U Bibliji stoji da žena od trenutka kada dobije menstruaciju ima status *nida* (reč dolazi od hebrejske reči *nadad* što znači „odvojiti”) i u tom periodu mora biti razdvojena od muškarca, bez ikakvog fizičkog kontakta. Tek po završetku mesečnog ciklusa, odnosno po porinuću u mikve, ona gubi status *nida* i ponovo može da stupi u intimne odnose sa mužem (Treća knjiga Mojsijeva 15:19, 18:19).

18 A. Alkalaj, *Život i običaji u nekadašnjoj jevrejskoj mahali*, Jevrejski almanah 1961-1962, (Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1962), 87-88.

19 Juda Lerma je bio beogradski rabin u prvoj polovini 17. veka. Zaslužan je za osnivanje beogradske ješive, tada najviše jevrejske teološke vaspitne ustanove. Njegove response predstavljaju neprocenjivo bogatstvo za izučavanje istorije beogradskih Jevreja.

20 И. ПЛанн, *Јевреји у Београду*, (Нови Сад: Нисад, 2006), 28.

21 Voda koja ispunjava prostor mikve ne sme da teče ili struji, sem ukoliko se ne radi o prirodnom izvoru, niti sme da bude dopremljena neposrednom ljudskom intervencijom. Prostor mikve je ispunjen sa oko 250-1000 litara vode, odnosno približno sa 40 sea (biblijska mera za količinu tečnosti), što je sasvim dovoljno da voda u prostoru bazena prekrije telo prosečne osobe do prsa.

22 D. Đurić Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, (Beograd: Muzej grada Beograda, 1977), 111.

23 *Живети у Београду 1851-1867 – Документа Управе града Београда*, (Београд: Историјски архив Београда, 2005), 196-197.

24 Današnja Ulica braće Varuh od 1876. do 1896. nosila je naziv Davidova, a zatim, od 1896. do 1946, to je bila Ulica princa Evgenija.

25 Г. Елезовић, П. Поповић, *Два турска плана Београда*, Београдске општинске новине, јануар-март 1937, стр. 67; Е. Јосимовић, *Објашњење предлога за регулисање оног дела вароши Београда што лежи у шанцу: са једним литографским планом у размери 1/3000*, Београд, 1876.

http://arhiva.unilib.rs/unilib/o_nama/izlozbe/emilijan-josimovic/index.html (pristupljeno 25.04.2019.)

26 D. Đurić Zamolo, *Jevrejski amam u Beogradu*, Jevrejski almanah 1968-1970, (Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1971), 187-197.

27 Josif Zunana, sin Samuela i Bulise (Rakile), rođen je 1842. u Beogradu. Bio je oženjen Rivkom sa kojom je, prema podacima iz Baze matične

- knjige rođenih i venčanih Jevreja u Beogradu (Arihv Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, u daljem tekstu AJIM) i Kartoteke žitelja Beograda (Istorijski arhiv Beograda, u daljem tekstu IAB), imao sinove Gavrijela, Isaka, Danila, Mevoraha, Jakova i Samuila, i ćerke Simhu, Klaru, Rakilu i Renu.
- 28 Српске новине, 25. фебруар 1876, стр. 210.
- 29 Српске новине, 26. фебруар 1876, стр. 216; 1. март 1876, стр. 232; 3. март 1876, стр. 240; Gavrijel Zunana je sklopio brak sa Rivkom Albahari 18. septembra 1868, Izvor: *Elektrona baza - Matične knjige venčanih*, AJIM
- 30 Српске новине, 16. март 1876, стр. 292.
- 31 Najim S. Davičo (1854-1916) je bio prvi srpski profesionalni diplomata jevrejskog porekla i prvi pisac jevrejskog porekla koji je pisao na srpskom jeziku. U svojim pripovetkama ostavio je bogato svedočanstvo o životu beogradskih Sefarda.
- 32 X. C. Давичо, *Перла, слика из београдске јеврејске мале*, Отаџбина, књига 29, Београд, 1891, стр. 337.
- 33 Ibid., str. 346.
- 34 Београдски дневник, бр. 198, 1885.
- 35 Ibid.
- 36 Tokom Drugog svetskog rata amam u Donjem gradu na Kalemegdanu je gotovo potpuno razrušen. Objekat je obnovljen 1962, a nekoliko godina kasnije adaptiran za planetarijum.
- 37 Мале новине, 15. март 1889; Српска независност, 31. август 1882.
- 38 *Digitalna građa JO Beograd 1860-1940*, inv. br. Fond 1429, opis 1, delo 24, snimak br. 7731276, AJIM
- 39 Ibid., snimak br. 7731273,7731277
- 40 *Digitalna građa JO Beograd 1860-1940*, inv. br. Fond 1429, opis 1, delo 64, snimak br. 7811219, AJIM
- 41 Ibid., snimak br. 7811220, 7811222, 7811223
- 42 *Digitalna građa JO Beograd 1860-1940*, inv. br. Fond 1429, opis 1, delo 24, snimak br. 773817; Fond 1429, opis 1, delo 72, snimak br. 7821941, AJIM. Administrativne poslove u sinagogama, jevrejskim školama i zavedenjima jevrejske zajednice su vodili tutori.
- 43 Правда, 29. март 1908.
- 44 D. Stojanović, *Na današnjem Dorćolu*, Beogradske novine, 2. septembar 1917, str. 1-2.
- 45 Ibid.
- 46 IAB, UGB (Uprava grada Beograda), Centralna prijavnica – Kartoteka građana prijavljenih u Beogradu, sign. Z 11 - 1042
- 47 IAB, OGB (Opština Grada Beograda – TD, tehnička dokumentacija). Sign. XL -13 -1931.
- 48 Др С. Рамзин, *Станбено питање и асанација Београда*, Општинске новине, 1. јун 1931, стр. 731.
- 49 М. М. Токин, *Јалија, београдски Гето*, Време, 29. мај 1932, стр. 9.
- 50 Ј. П. Петровић, *У једној рупчаги у старом амаму шесторо деце мрзне се и гладује у мраку међу пацовима и мишевима*, Време, 21. децембар 1934, стр. 3.
- 51 С. Поповић, *Уредба о заштити београдских старина*, Општинске новине, јануар 1936, стр. 87-95.
- 52 Ibid.
- 53 У појединим документима имена нових поседника иманја у Солунској бр. 13 наводе се као Јованић Катарина и Омшански Владимир.
- 54 *Списак лица којима су издате грађевинске дозволе за зидање нових зграда или одлуке Председника Општине града Београда за разне радове у месецу јулу 1939. год.*, Општинске новине, 30. октобар 1939, стр. 474.
- 55 М. М. Токин, *Јалија, београдски Гето*, Време, 29. мај 1932, стр. 9.
- 56 Ј. П. Петровић, *У једној рупчаги у старом амаму шесторо деце мрзне се и гладује у мраку међу пацовима и мишевима*, Време, 21. децембар 1934, стр. 3.
- 57 С. Поповић, *Уредба о заштити београдских старина*, Општинске новине, јануар 1936, стр. 87-95.
- 58 Ibid.
- 59 У појединим документима имена нових поседника иманја у Солунској бр. 13 наводе се као Јованић Катарина и Омшански Владимир.
- 60 *Списак лица којима су издате грађевинске дозволе за зидање нових зграда или одлуке Председника Општине града Београда за разне радове у месецу јулу 1939. год.*, Општинске новине, 30. октобар 1939, стр. 474.

VANVREMENSKI ZANOS

Gabriella Nikolić: umetnost iskazane bliskosti

Na osamdesetu godišnjicu rušenja mikve - jevrejskog ritualnog kupatila na beogradskom Dorćolu 1939. godine početka strahotnog rata i uništenja, Gabriella Nikolić je načinila specifično posvećenje. Njena prethodna umetnička delovanja nastala od početka 21. veka, izložbe i performansi svojim tematskim opredeljenjem i istraživačkim pristupima, istančan su doprinos kulturi pamćenja u savremenoj umetnosti u Srbiji.

Kako je i od ranije umetnica okrenuta fenomenima između zaborava tradicije i isticanja pamćenja, nivoi predosećanja i svojevrsne epigenetike trasirali su razbuđivanje korena sefardskih predaka s gradske topografije i zanos nezaboravljanja kao umetničkog približavanja.

Istrajno razvrstavanje tragova predanosti nisu samo slike, otisci, bojene kontrasti kroz linearnu ili rudimentarnu gustinu njenih slika i grafika. Uključeni su u taj splet i slojevi gradskih nestajanja: zasute i nadzidane stambene parcele, uglovi prokopanih ulica i izmenjene osnove kuća u genealogiji jevrejske mahale na Jaliji dorćolskog rejona. Pri pogledu na takve sadržine stiže se u nadvladavanje granica naših shvatanja za *genius loci* i nerazaznatljive arheološke tragove prošlosti, koji se mogu naći svugde i u bilo kojoj planetarnoj sredini. Kako se za svaku naseobinu u civilizaciji ukazuje opis izmenljivih kretnji i dinamizacije povesti bivših žitelja, tako se iz upamćenih, ali i dokumentovanih primera umetnost pripadanja Gabrielle Nikolić otelotvoruje u predosećanju približavanje smisla ljubavi. Time se i mikve, ta vodena raskrsnica pravila čestitosti i duševnog doživljaja univerzuma, topografsko čvorište njenog pretka Jozefa Zunane – amamdžije, pokazuje otkrivenim mestom na pravcu pronađenog vremena. Istraživanje koje se kao simbolika vode, po biblijskom proroku Jeremiji koji jadikuje nad rušenjem Hrama i početkom izгона i rasejanja odvija u izvoru simbolike proticanja, od mesta oivičene vode do svetosti očišćenja ljudske zajednice. Simbolika praelementa vode stvara drukčiju kulturološku građu slika i prizora, savremenih trenutaka predatih na milenijumsku matricu verovanja, rituala i tajni. Na izmenljivom mestu gradskog razvoja, pitanje samerljivosti se pokazuje u zasebnosti ponavljajućeg rituala. Relacioni status rodni uloga žene ili muškarca u datim pravilima jevrejskog nasleđa je i antropološki trag mita, a za umetnicu istaknut osećajni dokaz. Umetnička arheologija pamćenja je zaneseno suočavanje i borba sa sveprodirućim zaboravom.

Njene izložbe odredile su svoj poredak: istovremeno objedinjujući kaleidoskop i palimpsest, gde se i slika, kao i reč upisuju u kompozitne celine. Obris prošlosti likovne građe su skupovi lica, figura, pojmova i predmeta iz arhiva porodičnih nalaza. Uneseni dokumenti kroz svoje realno poreklo i snagu zamaštanih prizora obznanjaju dah predaka na zemljištu ka obali Dunava, po dorćolskoj padini sefardske dijaspor, geta Jalija i prepoznavanju potisnute želje nestalih života. Gabriella Nikolić u rasponu svojih slika i grafika figurativnih tragova, zapisa i bojenih deonica, pre svega serija monoprinta na temu Holokausta (2015) dokazuje se kao vesnica zadivljujuće doslednosti. Upravo se u tim prizorima iz više slojeva senki i tragova, odvija avantura temporalnog putovanja. Umetnica je, slično kao i u elementima performansa tužbalice nad nasilnim nestankom svoje porodice 1941, odala likovno osluškivanje izmenljive prirode spritualnog sloja i udaljene pesme pripadanja. Trasiranu, uostalom, kao osobenost u stoletnim mestima uspomene, varošima iberijskih posvećenja i to pre kobne 1492, i otpočete putanje dubine duševnih doživljaja, prenesenih predanja i verskih pravila postojanja u migraciji.

Usredsređenost na simboliku i tajnu mikve njenih predaka je temporalna predanost ispoljena bilo u medijima pokretne slike, prisustva i sa gledišta umetničke baštine razotkrivanja stanja posvećenosti. Etape obreda čistote, prosvetljenja, ali i nežnosti ukazuju se kao savremen odgovor upućen u prošlost. Zasebnost nestale kuće preobraženja parcele sa malim jevrejskim ritualnim kupatilom, fluktuiru u iščezle trenutke predaka, u rasprostiranje godina i ponavljanja rastvorenih u talasima decenija prostirućeg zaborava.

Uvidi u najviše stupnjeve pamćenja dosežu i opažajni nivo iskazan uostalom kao princip individualne oslobođenosti u modernoj umetnosti. Takvi slojevi rukopisnih pozicija vlastitih obrta objedinjuju principe vizuelnosti likovne slike, grafičkog višeslojnog stapanja ali i mesta prisustva, u obe varijante koje umetnica oblikuje kroz sopstvene izražajne strukture. Paradoksalno je da se kroz takav dar objedinjuju tri visine: nežnost, strast i žalost, kategorije koje se zamišljanjem i emocijama iskazuju ka stanju predane ljubavi. Gomilanje podataka i javna otvorenost svega objavljuje se već decenijama kao razdoblje kraja istorije kome pripadamo. Dimenzije saznanja svih obmana i katastrofa, nasilja i novih divljaštava, čine da se frejdovske 'nelagode u kulturi' u razvojnosti meteža označe kao početak povratka na drvo života, na predanja ili ritualne vode koje porinućem konačnosti ljudske materije nadmašuju fizičku meru, jednako i žene, i muškarca bilo po sefardskim učionicama ili aškenaskim ješivama, koje se premeću ka novoj epigenetskoj analizi DNK pamćenja i prenosa kroz generacije. Umetnička odluka, stepenovanje iskustva i preobražaj kroz takvu vizuru kod same umetnice povezan je sa idejom o mikve kao proširenje čitanja mitova, istorijskih predanja ili antropoloških i

psihoanalitičkih analiza što nam je dostupnim za pronicanje ostavila razvojnost civilizacijskih etapa. To nije samo genetski trag zapisa, u duhu slova ili hebrejskog pisma 'mem' od Hašem koje stapa sve u prošlost, sadašnjost i budućnost. Stapanje nežnosti iz pamćenja i savladavanje traume koje učenje knjige ketubim daje pokolenjima je instrument harmonije traganja po življenju i nalaženju lepote. U tom duhu, kroz ritualni performans ličnih trenutaka, nevolja i ushićenja, sve slave proteklih života i tužbalice pod sudbinom objedinuju se u umetnički čin kao spomenik blagodeti biljaka, drveća, životinja i ljudi. Sa beogradske Jalijske kao simboličnog sefardskog vrta.

Pobuđeni zanos je zapravo dokaz razbuđenosti, saosećanja i bliskosti. Metafora vodenog upliva sjedinjuje se u okolnosti datog vremena odmičućeg 21. veka, gde se zbrisana prošlost dokazuje u umetničkoj predstavi besmrtnosti.

Digitalna grafika na 300gr grafičkom papiru Hahnemihle u malom tiražu sa potpisom autora (3 primerka).

YA SALIO DE LA MAR LA GALANA

La espozica está n'el baño,
vestida de colorado,
Enchante a la mar, schante a la mar y
alcançalo echante a la mar.

Si, a la mar yo bien m'echava,
si la suegra licencia me dara,
Echante a la mar, echante a la mar y
alcançalo echante a la mar.

Ya salió de la mar la galana,
con un vestido de silma blanca.
Echate a la mar, echate ala mar
y alcançalo, echate a la mar.

Entre la mar i el río, vestida de amariyo.
echate a la mar, echate a la mar
y alcançalo, echate a la mar.

Entre la mar i la arena,
cresio un arvol de canela.
Echate a la mar, echate a la mar
y alcançalo, echate a la mar.

Ya salió de la mar la galana,
con un vestido de silma blanca.
Echate a la mar, echate a la mar
y alcançalo, echate a la mar.

*Tradicionalna sefardska pesma prilikom odlaska mlade
u mikve pre venčanja (Spanija) <http://www.jewishfolksongs.com>*

*La canción tradicional judía que se canta con ocasión de sumergimiento de la novia en la mikve antes del
matrimonio (España): www.sefarad-foodandmusic.com.*

Fotografije sa snimanja dokumentarnog filma "Quantum of Clean", Pirot maj 2019. (lična arhiva autorke).

MIKVE / AMAM U PIROTU, SRBIJA

U ovom gradu istočne Srbije danas postoje samo ruševni ostaci zgrade, u Jevrejskoj ulici, koja je približnih dimenzija 16m² sa tri prostorije od kojih je danas sačuvana samo jedna. Objekat se nalazi na placu nekadašnjeg Mustafaginog konaka koji je zauzimao čitav jedan kvart površine skoro jednog hektara. Zidovi su povezani kupolom sa otvorima u vidu linulastih ukrasa, a čeonim zidom dominira mermerna ploča sa ovalnim otvorom i floralnim motivom, samo nagoveštavajući velelepnost prošlih vremena.

Mišljenja su podeljena oko pitanja da li je ova građevina bila jevrejsko kupatilo ili turski, odnosno Mustafagin amam i zbog toga ona tužno odlazi u zaborav prekrivena divljim rastinjem. U većitoj neslozi šta je čije i kome pripada jedno kulturno nasleđe, zaboravljamo na sveopštu dobrobit istorijskog objekta od etnografskog značaja.

Gabriella (Gabrijela) Nikolić

Detalji kamenih rozeti u pirotskoj mikvi / amamu.
Detalles de rosetones de piedra de la mikve / hammam en Pirot, Serbia.

MIKVE / HAMMÁM EN PIROT, SERBIA

En esta ciudad del este de Serbia, actualmente quedan solo los restos arruinados de un edificio que mide aproximadamente 4 x 4 metros en la calle Jevrejska, con tres salas, de las cuales hoy se conserva solo una. El objeto está ubicado en el sitio del antiguo Hospedaje de Mustafaga que ocupaba un área de casi una hectárea. Las paredes están conectadas por una cúpula con aberturas en forma de adornos lineales, mientras que en la pared frontal se destaca una losa de mármol con una abertura ovalada y un motivo floral, que solo indican la magnificencia de los tiempos pasados.

No se sabe con seguridad si este edificio era un baño judío o turco, o sea Mustafaga hammam. De cualquier forma, el edificio lamentablemente cayó en el olvido cubierto de vegetación salvaje y maleza.

En el desacuerdo eterno de "lo tuyo y lo mío" y con la pregunta de a quién pertenece un patrimonio cultural, olvidamos el bienestar universal de un objeto histórico de gran valor etnográfico.

Fotos del rodaje del documental "Quantum of Clean", Pirot, mayo de 2019 (archivo personal de la autora).

MIKVE U SINAGOGA DEL AQUA, UBEDA, ŠPANIJA

Sinagoga del Aqua (Sinagoga vode) u španskom gradu Ubeda, provincije Haen, datira iz srednjeg veka i otkrivena je sasvim slučajno 2006. godine prilikom građevinskih radova. Na sreću, investitor projekta Fernando Krespo kome je prvobitna zamisao bila da tu sagradi stambenu zgradu, iz svojih visokomoralnih pobuda, shvativši značaj kulturne baštine Sefarda, odlučio je da sačuva i rekonstruiše srednjovekovnu građevinu.

U rekonstrukciji je obnovljena sinagoga, rabinska soba, a najvažnije otkriće je bilo jevrejsko ritualno kupatilo - mikve. U prostoriji gde se nalazi mikve jednom godišnje, tačnije svakog 21. juna, dešava se prirodni fenomen prodiranja sunčevog zraka koji, kroz otvor na zidu, prikazuje put stepenica koje vode ka kamenom otvoru i vodi, odnosno ritualnoj kadi – mikve. Svake godine na dan Solsticio de Verano – letnje dugodnevice, tu se okupljaju ljudi sa željom da na trenutak osete svetost i značaj vode u jevrejskoj tradiciji i da na taj način obeleže svoje kulturno nasleđe.

Sinagoga del Aqua je takođe i centar kulture gde se održavaju koncerti sefardske muzike, predavanja kao i vođenja kroz muzejsku postavku artefakata pronađenih na lokalitetu, a koji jasno svedoče o postojanju snažne jevrejske zajednice na tlu Španije u srednjem veku.

Rekonstrukcija Sinagoge del Aqua predstavlja raritet u današnjem vremenu dokazujući pri tom da etika jednog čoveka može promeniti kulturnu stvarnost i obogatiti mnoge svojom velikodušnošću kao primer očuvanja nasleđa za generacije koje tek dolaze.

Gabriella (Gabrijela) Nikolić

Foto: Alberto Roman i Hoakin F. Ruiz

SINAGOGA DEL AGUA, ESPAÑA

La Sinagoga del Agua de la ciudad española de Úbeda, provincia de Jaén, que data de la Edad Media, fue descubierta por casualidad en 2006, durante la realización de unas obras de construcción. Afortunadamente, el inversionista del proyecto, Fernando Crespo –cuya idea original era construir un bloque de pisos allí–, siendo una persona de alta moral, decidió preservar y reconstruir el edificio medieval, consciente de la importancia del patrimonio cultural sefardí.

Durante la reconstrucción en 2007 se restauraron la Sinagoga, sala del rabino, la galería de las mujeres, mientras que el descubrimiento más importante fue un baño ritual judío o la mikve. En la parte de la Sinagoga donde se encuentra la mikve, una vez al año –el 21 de junio precisamente–, ocurre un fenómeno natural: un rayo de sol penetra a través de una abertura en la pared, mostrando simbólicamente el camino con escaleras que conducen hacia el hoyo de piedra en el suelo, lleno de agua, es decir, hacia la bañera ritual – la mikve.

Cada año, el día del solsticio de verano, la gente se reúne en la Sinagoga del Agua con el deseo de sentir por un momento la santidad e importancia del agua en la tradición judía, dando así un homenaje a su patrimonio cultural.

La Sinagoga del Agua es también un centro de cultura donde se realizan tanto los conciertos de música sefardí y conferencias, como las visitas guiadas a la exhibición de artefactos del museo, descubiertos en la zona, que claramente demuestran la existencia de una fuerte comunidad judía en el territorio de España en la Edad Media.

La reconstrucción de la Sinagoga del Agua es una singularidad hoy en día, que demuestra que la ética de un solo hombre puede cambiar la realidad cultural y enriquecer a muchos con su generosidad, representando un ejemplo de preservación del patrimonio para las generaciones venideras.

Esta exposición está dedicada a la memoria de mis antepasados, Josif, Gabriel y Samuilo Zunana, los dueños del último baño ritual judío – la mikve en Belgrado. La investigación que ha durado varios años me ha llevado a los descubrimientos fascinantes sobre mis raíces sefardíes, rastreando las migraciones de la familia Zunana a finales del siglo XV, desde Zaragoza, Valencia, Palma de Mallorca en España, a través de Estambul y Esmirna en Turquía, Vidin y Plovdiv en Bulgaria, hasta Smederevo y Belgrado, donde se establecieron en la segunda mitad del siglo XIX.

La herencia sefardí es un elemento importante en mi producción artística, y la mikve y el papel del agua en la tradición judía como inspiración representan el símbolo de la constante transformación artística a través de diversos medios, es decir, una transición metafísica de la imaginación fluida a la solidez de la cultura de la memoria.

Ya no hay ningún miembro vivo de la familia Zunana en los Balcanes. Solo quedaron los rastros de recuerdos que se desvanecerán para siempre con mi desaparición. Es mi deber, o como decimos nosotros, la mitzvá, dejar detrás de mí un trabajo que el “agua” no se llevará, a contribuir a mi comunidad, preservar la tradición y el patrimonio cultural.

Mi tatarabuelo Josif Faci Zunana, el propietario del hammam judío, descansa en el cementerio sefardí, mi bisabuelo Gabriel Zunana –cuyo nombre llevo–, y su hermano Daniel, serbios de confesión judía, murieron como voluntarios en la Primera Guerra Mundial y su hermano, el ingeniero Samuilo Zunana, el último dueño del Hammám, fue fusilado en el campo de concentración de Topovske šupe en 1942.

Agradezco a mis padres por la fe, el amor y la comprensión. Agradezco muchísimo a mis amigos por su amabilidad, apoyo y atención durante todos los años de investigación y preparación de esta exposición.

Y como dice la vieja canción sefardí:

“Dónde se encuentran las llaves que estaban en el cofre de nuestro hogar en España?”

Mis abuelos las trajeron con dolor de España y se las dieron a sus nietos para devolverlas al cofre del nuestro hogar en España. Sueños sobre España...”

Expreso mi agradecimiento al centro cultural español, el Instituto Cervantes, al Museo Histórico Judío de Belgrado y a la Federación de Comunidades Judías de Serbia, a la Embajada del Reino de España y a todos los colaboradores en este proyecto, para mí el más significativo en mi carrera artística, por la oportunidad excepcional de colocar simbólicamente, con esta exposición multimedia, las llaves de la memoria de nuestra casa en este hermoso espacio de exposiciones, en el “hogar español” de mi ciudad natal.

Gabriella (Gabrijela) Nikolić

Belgrado, octubre 2019.

El Mikveh -ladino

En los tiempos del TANAIT, la tevila fue relasijonada primeramente kon la zijara al Bet a-Mikdaš, sea por Hag (de esta palavra ebrea, ke sinjifika zijara festiva anual, se dezvalopo tambien la palavra arabe hadž, de mezma avana, i de esta el titolo adži, kon el kual los Sefaradim i los kristianos ortodoksos de los Balkanes estiman a la dente ke fueron privilezijados de los sjelos kon vizita a Jerušalajim i sus santidades), sea por taarat mišpaha.

Komo es bien savido, al Bet a-Mikdaš non pudo suvir ninguna persona ke enkonada por mediyo de kontakto kon algun kadaver o nevela (o por mediyo de kontakto kon otras personas o kelim ke fueron enkonados por mediyo de kontakto kon algun kadaver o nevela), mužeres durante sus menstruasijon o ombres ke tuvjeron mikre de kerí. De otro lado, tanto los gere sedek, antes de traer sus korban spesijal, deverijan pasar la tevila, para poder empesar sus vida nueva en taara i santedad.

En los tiempos del TANAIT, mužeres kazadas azijan tevila despues de sus menstruasijon, tanto si non tenijan ningun nijet i kavana de azer zijara al Santuvarijo, porke era defendido a sus maridos de akostarse kon ejas todo el tiempo ke non izjeran tevila. Dezde ke fue derokado el Santo Templo de Jerušalajim, nuestros senjores hakhamim, de bendiča memoria, fueron gozerim ke solamente dos tevilot sigan sjendo ovligatorijas tanto en los tiempos antes de la fragua del Treser Templo, i estas ejas: la mužerska, postmenstruala i la tevila de los gerim. Los adeptos de la kabala, de todos tres grupos dudios etnikos sentrales (Mustaarabim, Sefaradim i Eškenazim) auzan de azer tevila, spesijalmente erev šabat o erev hag, ama estas no se konsideran por ovligatorijas, sino por fakultativas. Para ke una pareža rizinkazada pueda kumplir kon sus doveres matrimonijales, ilugu despues de la hupa, la tevila sirve tambjen komo uno de rituales sentrales de una boda dudija tradisijonala. Asta el Holokausto, este evento festivo pasava, entre los Sefaradim de Serbija i de Bosna, de esta manera: El banjo de novija se azija un dija o dos dijas antes de hupa i kidušin. Era el novijo ke aprontava todo loke es de menester para la tevila. Entre tanto, tambjen i a dos telekas, instrujidas en la Lej, las kualas la ambezavan a la novija de komo kontinuar kumplijendo esta misva, komo se deve, por el resto de su vida. Los konshuegros butros, despues de aver espartido entre si los prezentes del novijo (boščalukes sirmalis kon tuvažas embrodadas, nanulas sedeflijas, šavones de colores i agva rozada), la akompanjava a la novija al banjo.

Siendo ke entre los Sefaradim balkanlis, la boda se konsiderava por el punto mas alto del kumplimjento de una mužer, se krejia ke en estos dijas liminales, entre la eskapadura de mosedad i la konzumpsijon del matrimonijo, aze menester eskonderla a la novija de ožos malos. Por esta razon, este banjo festivo tomava lugar al akšam, kvando aj kvanta menos dente en la kaleža. A la novija la jevavan al banjo por sokakes i čikmas, para ke kajgan por ensima de eja kvanto menos ožos. Sjendo ke tambjen se krejia ke la prima topadura al salir del banjo dugua un rolo profetiko verso la future vida matrimonijala de la novija, la famija buškava de asegurar ke la prima persona kon la kual se topara la novija al salir este una amiga suja buena.

De otro lado, si esta organizasijon „spontanea“ se buzeava por mediyo de una persona mala ke saltava en primero, o algun pero, gato o azno, se krejia ke la novija jevara una vida mala de kazada. Komo kon el banjo de novija, la pareža ja se konsiderava por mediyo kazada, se auzava ke el padre de la novija le de dota al jerno, ja despues del banjo i frente la boda propija.

Lo seguro, es seguro!

Prof. dr. Eliezer Papo

Ketuba / Bračni ugovor,
Inv.br.493-Jevrejski istorijski muzej u
Beogradu, kraj XIX veka.

Katubah / el contrato de matrimonio,
Núm. de inv. 493 (Museo de historia de
los judíos en Belgrado), finales del siglo
XIX.

Sefardski ceremonijalni prsten prilikom
obreda venčanja, XV vek Španija
(Istorija jevrejskog ceremonijalnog prstena
www.chloeelcarson.co.uk)

Anillo ceremonial sefardí para el rito de
boda, siglo XV. España
(Historia de los anillos de boda judíos:
<http://www.chloeelcarson.co.uk>)

Mikveh-Sinagoga del Aqua, España
Photo/Imagen: J.F.Ruiz

EL HAMMÂM DE LA FAMILIA ZUNANA¹

“Juró el hammâm no dejar blanco al hombre negro”²

Refrán jocoso de Jaliija

Belgrado, situado en la confluencia de los ríos Sava y Danubio, es una de las ciudades más antiguas de Europa. Así lo testimonian los restos arqueológicos de la cultura de Vinča, la cultura más importante y avanzada en el territorio europeo³. En la Edad Antigua esta región se convierte en el asentamiento de la tribu daco-tracia Singi, hasta que en el siglo III antes de Cristo de ella se apoderan los celtas y le ponen el nombre de *Singidun*⁴. La privilegiada posición geográfica de la ciudad, ubicada en una importante encrucijada de caminos, muy pronto la hace objeto de interés de los emperadores romanos. En sus manos se quedará hasta el año 441, cuando la saquean y conquistan los hunos, pero en 470 de ella se apoderan los godos. Durante los siguientes mil años Belgrado cambió de amo más de una vez. Estuvo en poder de los avaros, eslavos, francos, búlgaros, bizantinos, ugrios, serbios.

Con la conquista de Belgrado por el sultán otomano Solimán el Magnífico en 1521, se abre un nuevo capítulo en la historia de la ciudad⁵. Belgrado, que hasta entonces era una fortaleza fronteriza que servía de freno para contener las intrusiones de los turcos a Hungría, se convierte en un importante centro administrativo y económico del poderoso Imperio otomano. A Belgrado llegaban los productos manufacturados de todos los lugares, se transportaban en barcos por el Danubio, en caravanas a través de los puertos adriáticos y jónicos, desde Constantinopla y a través del Mar Negro y luego, desde allí se exportaban a Europa. En la época otomana la ciudad estaba habitada, aparte de por turcos, ragusianos, serbios, griegos, armenios y húngaros, por los judíos españoles⁶ que constituían un eslabón importante de la cadena comercial y estaban bien relacionados con todas sus comunidades de Europa y del Levante.

1 El único trabajo publicado hasta ahora sobre el tema de los baños rituales judíos lo ha escrito la Dr. Divna Đurić Zamolo (1922–1995), prominente historiadora de la arquitectura y el urbanismo belgradenses, hace más de medio siglo (ver: D. Đurić Zamolo, “Jevrejski amam u Beogradu”, *Jevrejski almanah 1968–1970*, Belgrado, pp. 187–197). En el estudio titulado “Amam porodice Zunana” (en los documentos aparecen varias variantes de este apellido – Zunana, Zunan, Zunama, Zonama) intentaremos completar la historia de la finalidad de este objeto sacro y de su propietario, basándonos en los documentos no publicados hasta ahora, igual que en los datos revelados por la Dr. Đurić Zamolo.

2 H. S. Davičo, “Jalijske poslovice”, *Otadžbina*, año diez, libro 32, 1892, Belgrado, p. 662.

3 La cultura de Vinča es la cultura prehistórica tecnológicamente más avanzada del mundo. Se formó en el neolítico y abarcaba los territorios de Serbia, Rumania, Macedonia y Bosnia y Herzegovina de hoy. En la localidad de Vinča, a 14 km de Belgrado, fue descubierto el asentamiento más grande y completo, la metrópoli de una cultura riquísima de contenidos.

4 La palabra celta *dun* significa asentamiento, cerca o fortaleza. En la época del Imperio romano el nombre de la ciudad fue latinizado y se convirtió en Singidunum.

5 Los otomanos gobernaron la ciudad hasta 1688, es decir, hasta el principio de los enfrentamientos con los austriacos que marcaron todo el siglo XVIII. Durante el siglo siguiente el gobierno de Belgrado se lo disputaron el ejército turco y los serbios insurrectos. El conflicto acabó en 1878, con el Congreso de Berlín. Serbia se convirtió en 1882 en un país independiente, reconocido internacionalmente, y la ciudad de Belgrado en su capital.

6 Los sefardíes, habitualmente llamados judíos españoles, son descendientes de los judíos expulsados violentamente de la península ibérica a finales del siglo XV.

Dorćol, con sus calles adoquinadas al estilo oriental y bazares repletos de tiendas, era el centro comercial y artesanal de Belgrado⁷. Alrededor de este barrio comercial se extendían las mahallas en las que cada grupo étnico realizaba su vida aparte de los demás. Los judíos vivían en Jaliya, la parte de Dorćol que salía al río, debajo de la fortaleza de Belgrado⁸. Los nombres de las calles como son Jevrejska, Avramova (al lado de la Sinagoga nueva)⁹, Mojsijeva (al lado de la Sinagoga antigua)¹⁰, Davidova o Izrailjeva, claramente revelan la identidad de los moradores de este barrio belgradense. La vida cotidiana se desarrollaba a un ritmo fijo. Los hombres se dedicaban al comercio o a la artesanía, mientras que las mujeres estaban entregadas al cuidado de sus casas y de sus familias, y permanecían lejos de los ojos del mundo en sus cocinas de las bajas casas orientales. Todas las actividades relacionadas con la enseñanza y educación de los judíos en el espíritu de la fe de Moisés tenían lugar en la escuela judía y en las sinagogas de Jaliya, *El kal viejo* (El templo antiguo/ Sinagoga antigua) y *El kal nuevo* (El templo nuevo/ Sinagoga nueva).

Aparte de las instituciones mencionadas, en la mahalla existía otro espacio sacro sin el cual la preservación de la identidad religiosa de los judíos, pero también de la nacional, sería imposible, y es el baño ritual, la *mikve*¹¹. El sumergimiento en las aguas de la mikve es el mandato bíblico de orden más alto (se iguala con el mandato de respetar el Shabat¹² y el kashrut)¹³. El rabino lituano Naftali Cvi Jeuda Berlin (1816–1893) dice en sus *responsas*¹⁴ que los judíos a la hora de fundar su comunidad tienen la obligación de construir la mikve antes que la sinagoga. Además, destaca la importancia del baño ritual dándole prioridad sobre la Torá, el texto más importante del judaísmo, dado que si no hay medios para construir la mikve, está permitido vender el Pentateuco de Moisés¹⁵.

Las leyes religiosas imponen dos tipos de baños en la mikve. El primero consiste en el sumergimiento del cuerpo en determinadas ocasiones, como son el día de la boda, el Shabat o el Yom Kipur¹⁶, mientras el otro tipo se refiere al obligatorio sumergimiento ritual del cuerpo al finalizar el periodo menstrual de la mujer¹⁷ y con motivo de conversión al judaísmo.

En las comunidades sefardíes *banjo di novias* (el ritual del baño de la novia antes de la boda, N. del A.) era una festividad tradicional muy importante acompañada de cantos y bailes. Aron Alkalaj, uno de los pocos sefardíes belgradenses que sobrevivió el Holocausto, describe las *taifas* (las alegres veladas durante las fiestas y festividades familiares, N. del A.) en la Jaliya de Dorćol cuando la novia partía para la mikve de siguiente manera:

7 La esquina de la calle Kralja Petra (Dubrovačke) y Cara Dušana dio nombre a toda la zona de Belgrado en la orilla de Danubio, Dorćol, lo que en turco significa cuatro calles, es decir, la <<intersección de cuatro caminos>>.

8 Jaliya es la palabra turca que significa orilla o el espacio al lado del río.

9 “Promena imena beogradskih ulica”, *Beogradske opštinske novine*, 21 de enero de 1896, Belgrado, p. 3.

10 *Ibid.*, p. 4.

11 La mikve es la palabra hebrea y significa colector de agua (piscina).

12 El Shabat, el séptimo día de la semana, la más grande fiesta judía. Empieza desde el atardecer del viernes y termina el sábado después de la puesta del sol.

13 El término kashrut se refiere a las reglas severas de fabricación y preparación de la comida.

14 La respuesta es el género de la literatura rabínica que comprende las respuestas escritas a las preguntas formuladas.

15 La Torá (instrucción o enseñanza) representa la totalidad de la literatura religioso-ética de los judíos. El texto de la Torá está dividido en cinco libros conocidos bajo el nombre de Pentateuco de Moisés.

16 El Yom Kipur es una de las fiestas judías más sagradas, el día de la reconciliación, perdón y arrepentimiento. Se celebra en oración y ayuno.

17 En la Biblia se dice que la mujer a partir del momento cuando le llega la menstruación tiene el estatus de *nida* (proviene de la palabra hebrea *nada*, lo que significa “separar”), es decir, en ese periodo tiene que estar separada del hombre, sin ningún contacto físico. Al terminar el ciclo menstrual, después del sumergimiento en la mikve, ella pierde el estatus de *nida* y se le permite volver a tener relaciones con su marido (*III Libro de Moisés*, 15:19, 18:19).

“Esa Džamila di Sid, la cantante romana y su *pandero* (pandereta, N. del A.), formaban la parte obligatoria del *banjo di novias* (el baño de las novias, N. del A.). El día antes de la boda, un desfile entero de mujeres y chicas jóvenes acompañaba a la novia al baño de la tía Zunana, con el canto y la pandereta de tía Džamila. Esa costumbre también tenía un fin práctico, para que se descubrieran antes de la boda todos los defectos potenciales de la novia. También al novio lo llevaban los amigos de las dos familias al baño, pero de manera mucho menos ceremoniosa¹⁸”

Dada la importancia del baño ritual, lo más probable es que los sefardíes de Belgrado lo construyeran nada más establecer su comunidad. Gracias a la *responsa* del rabino Juda Lerma¹⁹ sabemos que la mikve más antigua de Jalija se encontraba en un patio “desde los tiempos más remotos”, pero desconocemos cuál era su aspecto²⁰. Debido a que las mikve no tienen una forma arquitectónica fija y que solo existe una norma que indica que deben construirse ya sea directamente dentro del suelo o bien tienen que ser parte integral del edificio construido sobre un terreno y que deben estar llenados con agua exclusivamente, como mínimo 40 seá de agua, podemos suponer que fue construida según el modelo del hammám turco²¹.

En la época del dominio de los osmanlíes en Belgrado la vida privada de sus moradores tenía todas las características del mundo oriental. La limpieza corporal se cuidaba esmeradamente en los hammames que, en Belgrado a mediados del siglo XVII, según el testimonio de los libros de viaje Evliya Çelebi, había 7 públicos y alrededor de 700 en casas privadas. La forma del hammám es muy simple. El espacio interior tiene la forma cúbica cubierta por una cúpula con aberturas redondas y acristaladas que dejan pasar la luz. Las salas están distribuidas de acuerdo con la finalidad del baño y la intención de que el cuerpo se vaya acostumbrando gradualmente a las temperaturas cada vez más altas. Primero se entra en el área de vestuario (shadirvan), luego en la sala de baño y sudoración (havlat) y, al final, en la zona de descanso (kapaluk)²².

El hammám de los judíos de Jalija, la propiedad de la familia Zunana, fue completamente destruido a los mediados del siglo XIX, durante los enfrentamientos entre serbios y turcos. La comprobación la encontramos en un documento de 1862, en el que Samoil Zunana, el dueño del hammám, ruega a los gobernadores de la ciudad que le compensen los daños causados por los bombardeos de la ciudad. Su solicitud la justifica argumentando lo siguiente:

“He tenido un hammám que se encontraba en nuestra mahalla, cerca de nuestra escuela, sobre el que tengo un préstamo de 300 ducados de la caja de ahorro de los pobres (entidad crediticia, N. del A.), del Tribunal de la ciudad, y una intabulación (hipoteca, N. del A.); los desgraciados cañones y granadas lo dejaron tan destruido que,

18 A. Alkalaj, “Život i običaji u nekadašnjoj jevrejskoj mahali”, *Jevrejski almanah 1961–1962*, Belgrado, pp. 87–88.

19 Juda Lerma era el rabino belgradense en la primera mitad del siglo XVII. Gracias a él se ha construido la yeshivá de Belgrado, el centro de estudio teológico-educativo más importante. Sus *responsas* (género de la literatura rabínica que comprende las respuestas a las preguntas formuladas por el pueblo) representan una fuente inagotable para el estudio de la historia de los judíos de Belgrado.

20 I. Slang, *Jevreji u Beogradu*, Belgrado, 2006, p. 28.

21 El agua que llena el espacio de la mikve no puede ser agua corriente a menos que venga de una fuente natural, y tampoco puede ser traída por intervención humana directa. La mikve contiene entre 250 y 1000 litros de agua, esto es aproximadamente 40 seá de agua (la medida bíblica de volumen de agua), lo suficiente para que el agua cubra la mitad de cuerpo de una persona promedio hasta el pecho.

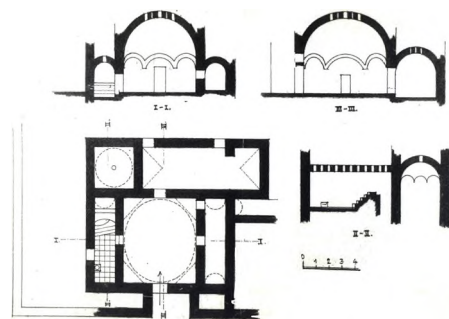
22 D. Đurić Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867*, Belgrado, Museo de la Ciudad de Belgrado, 1977, p. 111.

para arreglarlo, no me bastarían ni 700 ducados, y así derruido y con tanta deuda, me está acortando la vida. Por ese motivo ruego a la Alcaldía de la ciudad de Belgrado que tenga piedad de mí y de mi monstruosa deuda, y me conceda un hammám de los turcos que han quedado enteros, a usarlo sin alquiler y así pagar la deuda²³

No sabemos si a Zunana se le entregó un hammám ya existente o si construyó otro en el sitio donde se encontraba el antiguo. Puesto que existe una regla no escrita sobre la construcción de los edificios sacros en el terreno donde antes ya estaba uno con la idéntica finalidad, es de suponer que el nuevo hammám fue construido en el lugar del anterior. Estaba ubicado inmediatamente al lado de la escuela elemental judía y de la sinagoga nueva, esto es en la esquina de las calles Solunska y Davidova²⁴. Su posición está marcada en dos planos de Belgrado de mediados del siglo XIX, en el plano turco de 1863, y en el del urbanista serbio Emilijan Josimović de 1867²⁵.

Gracias al dibujo técnico hecho por Richard Štaudinger y a las fotografías conservadas, sabemos que el hammám tenía cinco salas. El espacio central estaba cubierto por una cúpula con las aberturas redondas por donde entraba la luz. Junto a este, a la izquierda, estaba la sala de vapor. Pegada a esta se encontraba una sala más pequeña, de base cuadrada, que servía como caldera para calentar el agua. Al lado se encontraba otra sala cuya finalidad no sabemos con exactitud. Se supone que era un “pequeño hammám”. Tampoco conocemos la finalidad del espacio a la derecha de la sala central, idéntico a la sala de vapor (imagen 1)²⁶. Hasta el final del siglo XIX y la introducción del sistema urbano de abastecimiento de agua, en el hammám se utilizaba el agua de lluvia, de los pozos o el agua del Danubio.

La mayoría de los datos históricos del hammám proviene de la época cuando era la propiedad de Josif Zunana²⁷. Josif se convirtió en el propietario del baño en 1876, lo que confirma un anuncio privado, publicado en el periódico *Srpske novine*. De su contenido se concluye claramente que hubo una disputa familiar de por medio sobre la propiedad del hammám. El primer anuncio fue publicado el 25 de febrero y en él Gavka Zunana “informa a todo el mundo que ha abierto su finca –una parcela con el hammam y casa, al lado de la escuela judía–, la que Rakila Zunana dejó a su

Img. 1 *El hammám*, dibujo técnico de R. Štaudinger

23 Živeti u Beogradu 1851–1867 – Dokumenti Uprave grada Beograda, Archivo Histórico de Belgrado, Belgrado, 2005, pp. 196–197.

24 La calle que hoy día lleva el nombre de los Hermanos Baruh en el periodo de 1876 a 1896 se llamaba Davidova, y más tarde, entre 1896 y 1946, llevaba el nombre de Príncipe Eugenio.

25 G. Elezović, P. Popović, “Dva turska plana Beograda”, *Beogradske opštinske novine*, enero-marzo de 1937, Belgrado, p. 67; E. Josimović, *Objašnjenje za regulisanje onog dela varoši Beograda što leži u šancu: sa jednim litografskim planom u razmeri 1/3000*, Belgrado, 1876. http://arhiva.unilib.rs/unilib/o_nama/izlozbe/emilijan-iosimovic/index.html (accedido el 24 de abril de 2019).

26 D. Đurić Zamolo, “Jevrejski amam u Beogradu”, *Jevrejski almanah 1968–1970*, Belgrado, Federación de Comunidades Judías de Yugoslavia, 1971, pp. 187–197.

27 Josif Zunana, el hijo de Samuel y Bulisa (Rakila), nació en 1842 en Belgrado. Estuvo casado con Rivka con la que, según los datos del Registro civil de los judíos nacidos y casados en Belgrado (Archivo del Museo Histórico Judío, en adelante AJM) y la Base de datos de los habitantes de Belgrado (Archivo Histórico de Belgrado, en adelante IAB), tuvo hijos: Gavrijel, Isak, Danilo, Mevorah, Jakov y Samuilo, e hijas: Simha, Klara, Rakila y Rena.

hijo Josif, queriendo perjudicarlo: por eso avisa que nadie compre esa finca de Josif, ni le dé préstamos, si no quiere tener daños y consecuencias nefastas²⁸. Suponemos que el anuncio lo dio el hermano de Josif Zunana. El mismo anuncio volvió a salir en algunos de los siguientes números de ese periódico, sin embargo, como firmante aparece Rivka Zunana, la esposa de Gavrijel (Gavka) Zunana²⁹. Poco tiempo después, en el número de marzo del periódico *Srpske novine*, Josif Zunana refuta su contenido publicando otro en el que afirma que adquirió la finca por vía de compra y como su verdadero dueño está en su derecho de disponer de ella sin tutela de nadie, aún menos de Rivka³⁰. Evidentemente, la disputa se resolvió a favor de Josif Zunana, ya que en adelante únicamente se lo menciona a él como propietario del hammám.

El hammám de Zunana era muy frecuentado y popular. Lo visitaban los judíos, independientemente de su edad o sexo. De eso nos habla el cuento “La Perla” del famoso escritor de Jaliya, Hajim S. Davičo³¹:

“... la tía Rejna llamó al pequeño Benvinista y le dijo: – Por favor, hijo mío, llévale a Bohorika al hammam y dile al telal Abdula (pregonero, mensajero, N. del A.), que le pido que lo cuide y limpie bien – y sacando de su bolsillo unos marijaš (dinero, N. del A.) continuó: – Pero date prisa, hijo, que casi es mediodía y el hammám es de hombres hasta el mediodía. Dale esto al dueño del hammam, Zunana, y con esto cómprate un poco de madžun (miel de uva, N. del A.)^{32*}.”

En su cuento Davičo describe este baño también como un lugar de placeres especiales porque “en un banco de mármol en medio del hammám, tres mujeres estaban acostadas, y a primera vista se notaba que ganas de bañarse no tenían y que lo que deseaban era hacer sus cuerpos más tiernos y despertar sentidos en los vapores calientes^{33*}.”

En 1885, dejándonos un dato historiográfico de inapreciable valor sobre el baño judío, su propietario Josif mediante un anuncio del periódico invita a los ciudadanos al baño reformado diciendo que <<el hammám en la judería, al lado de la escuela judía, está reformado de la mejor manera, contiene todas las comodidades, ofrece varias cabinas con muebles europeos, el baño según la costumbre de Constantinopla, agua fría y caliente de sobra, buenas duchas, calor de más alto grado, limpieza y buen servicio³⁴>>. Sobre todo, se destaca el horario exacto de admisión de clientes, para los hombres el hammám está abierto <<el domingo todo el día, los viernes hasta el mediodía, todas las mañanas desde las 5 hasta las 8 y todas las tardes desde las 6 a 10”>, y para las mujeres “todas las tardes desde las 6 hasta las 8 por la tarde, menos los domingos y viernes hasta el mediodía” (imagen 2)³⁵.

28 *Srpske novine*, el 25 de febrero de 1876, p. 210.

29 *Srpske novine*, el 26 de febrero de 1876, p. 216; el 1 de marzo de 1876, p. 232; el 3 de marzo de 1876, p. 240. Gabriel Zunana se casó con Rivka Albahari el 18 de septiembre de 1868. Fuente: *Base electrónica de datos – Registro civil de matrimonios*, AJIM.

30 *Srpske novine*, el 16 de marzo, 1876, p. 292.

31 Hajim S. Davičo (1854–1916) fue el primer diplomático profesional de origen judío en Serbia y el primer escritor de origen judío que escribía en serbio. En sus cuentos ha ofrecido un amplio testimonio de la vida de los judíos sefardíes en Belgrado.

32 H. S. Davičo, “Perla, slika iz beogradske jevrejske male”, *Otađbina*, libro 29, Belgrado, 1981, p. 337.

33 *Ibid.*, p. 346.

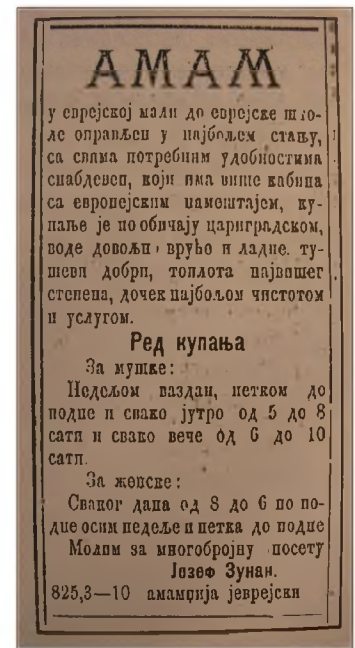
34 *Beogradski dnevnik*, núm. 198, 1885.

35 *Ibid.*

Durante el siguiente decenio el negocio del dueño del hammám, Zunana, no iba viento en popa. A eso contribuyó el hecho de que los judíos se iban al hammám de Donji grad y al de la calle Dušanova³⁶. Para atraer mayor número de clientes judíos, los dueños de estos hammames se esforzaban por atenerse estrictamente a las reglas judías. Así, en un anuncio se dice que “por la próxima fiesta judía el baño de vapor en la calle Dušanova estará abierto el lunes desde las 7 de la mañana hasta las 4 de la tarde”, mientras M. K. Dimitrijević, la dueña del hammám de Donji grad, destaca en su anuncio que tiene el honor de avisar “a los estimados ciudadanos de la religión judía que la tevilá en la piscina es de verdad kasher (de acuerdo con las reglas, N. del A.)³⁷”. Sin embargo, es cuestionable si estos hammames eran apropiados para los judíos dado que el gobierno de la Comunidad Judía promulgó una ley en 1894 que ordenaba a los tutores de la Sinagoga nueva que todas las novias antes de casarse tenían la obligación de realizar el baño ceremonial en el hammám de Fači Zunana y de pagarle una tasa, o puede que la Comunidad solo quisiera proteger a uno de sus miembros y asegurar el futuro del hammám judío³⁸.

El recurso de Josif Zunana claramente indica que la orden no se cumplía. En 1896 él escribe una carta dirigida a la Comunidad Judía de siguiente contenido:

“Estimada gerencia: está en conocimiento de que hace poco se me ha enviado el documento con recomendaciones sobre el mantenimiento de la tevilá, a las que me atengo estrictamente todos estos años, teniendo presente que este sitio está directamente ligado con el cumplimiento de otros mandamientos sagrados de nuestra Santa Religión, y sabiendo que mis antepasados difuntos se ocupaban del cuidado del cuerpo de igual manera. De ahí que la gerencia haya dispuesto que todas las novias estén en la obligación de pagar una tasa tanto para la tevilá como para la fiesta religiosa. Desgraciadamente, muchas novias hacen uso de ciertas estrategias que perjudican nuestra Santa Religión, igual que a mí en calidad de propietario, dado que pagan la tasa estipulada, pero se van a otra tevilá y no a la mía, que durante tanto tiempo tenía fama de kasher. Eso lleva a que numerosas mujeres, es decir, sus acompañantes, tampoco vienen al baño, con lo que tengo más daño que provecho, ya que es la única ganancia que podría conseguir de este negocio y este comportamiento de los estimados ciudadanos me trae pérdidas porque esta tevilá me ocasiona otros gastos para mantenerla limpia y llenarla de agua cada tres días. Lo hago esperando obtener algún provecho de la visita de las novias, siempre teniendo presente que es un mandamiento sagrado que he heredado de mis difuntos padres. Por ese motivo ruego a la estimada gerencia que respete estrictamente su anterior disposición que dice: “la

Img. 2. anuncio,
Beogradski dnevnik, 1885.

36 Durante la Segunda Guerra Mundial, el hammám de Donji grad en Kalemegdan fue casi completamente destruido. El edificio fue renovado en 1962 y se adaptó como planetario unos años más tarde.

37 *Male novine*, el 15 de marzo de 1889; *Srpska nezavisnost*, el 31 de agosto de 1882.

38 *Fondo digital JO Belgrado 1860–1940*, núm. de inv. Fondo 1429, descripción 1, obra 24, img. núm. 7731276, A.JIM.

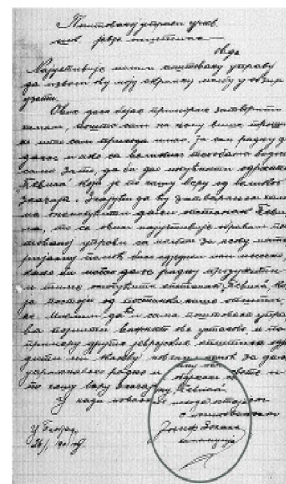
novia que no toma tevilá en mi establecimiento... no se puede casar". Obrando así la estimada gerencia me haría un gran favor a mí, como propietario del baño, pero también contribuiría a que se conservara un párrafo importante de nuestra Santa Religión³⁹".

Este recurso tampoco dio frutos. Todo lo contrario. En 1901 Josif se vio obligado a solicitar ayuda al consejo religioso-educativo de la Comunidad Judía porque, como dice:

"Estos días me vi en necesidad de cerrar el hammám, ya que gastaba más dinero de lo que ganaba teniéndolo abierto. Hasta hoy lo he llevado, aunque con muchos problemas, solo para mantener la Tevilá que tiene tanta importancia en nuestra religión. Plenamente consciente de que cerrando el hammam imposibilito la supervivencia de la Tevilá, me dirijo con todo el respeto al estimado consejo para solicitar que se me otorgue cierta ayuda material en forma de un pago único o con pagos mensuales para poder seguir con el negocio y de esa manera mantener en vida la Tevilá, que existe desde los tiempos remotos de nuestra Comunidad. Confío en que el estimado consejo tendrá en cuenta la importancia de esta institución y siguiendo el ejemplo de otras comunidades judías me otorgará cierta ayuda de dinero para poder seguir adelante con el hammam y mantener la santa Tevilá, tan importante para nuestra religión". (imagen 3)⁴⁰.

Esta vez en el "caso Zunana" intercedió el rabino de la Sinagoga antigua y, a pesar de los recursos limitados en la caja de la sinagoga, permitió un préstamo mensual de 15 dinares⁴¹.

En la literatura publicada hasta ahora y en los artículos de los periódicos Josif Zunana se menciona exclusivamente como propietario del hammám. Sin embargo, gracias a los recién descubiertos documentos, sabemos que en 1898 fue elegido supervisor de niños en la Sinagoga y que en 1904 se convirtió en el tutor del mencionado templo⁴². Después de estos nombramientos, el nombre de Josif Zunana ya no aparece ni en los documentos conservados en los archivos ni en los periódicos. La única excepción es el aviso de la boda de su hijo Gavra y Lenka Beraha en abril de 1908. La reunión de los invitados fue organizada en la calle Solunska 11, en la misma finca donde se encontraba el hammám y la casa familiar de Josif y su esposa Rifka (imagen 4)⁴³. Dos años más tarde falleció el dueño del hammám judío más conocido (imagen 5). A su partida el hammám, ya completamente abandonado, fue cayendo al olvido.

Img. 3. Solicitud de Josif Zunana, 1901.

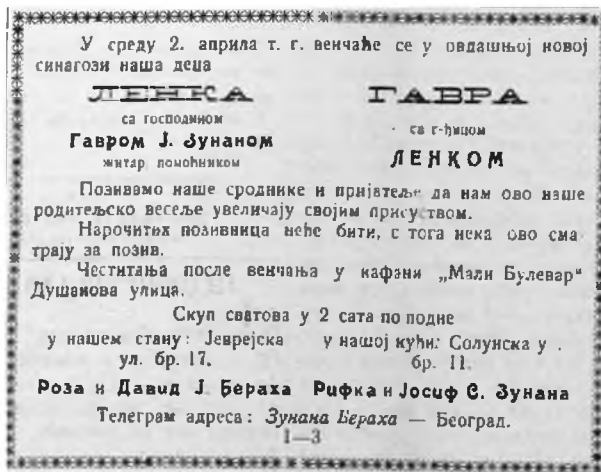
39 Ibid, imagen núm. 7731273, 7731277.

40 Fondo digital JO Belgrado 1860–1940, núm. de inv. Fondo 1429, descripción 1, obra 64, imagen núm. 7811219, AJJM.

41 Ibid, imagen núm. 7811220, 7811222, 7811223.

42 Fondo digital JO Belgrado 1860–1940, núm. de inv. Fondo 1429, descripción 1, obra 24, imagen núm. 773817, AJJM; Fondo 1429, descripción 1, obra 72, imagen núm. 7821941, AJJM. Los trabajos administrativos en las sinagogas, escuelas judías y congregaciones de la comunidad judía fueron realizados por los tutores.

43 Pravda, 29 de marzo de 1908.

Img. 4 El anuncio de la boda de Gavra Zunana y Lenka Beraha, 1908

Img. 5 La lápida de la tumba de Josif Zunana. Cementerio judío de Belgrado

Poco tiempo después empezaron los años de guerra. Hasta que punto Belgrado se convirtió en una ciudad arruinada y desolada lo ilustra de la mejor manera la pluma de un testigo que dice:

“Los muros vacíos de las últimas casas en la orilla del Danubio, hace tiempo cubiertos de hierba, ya nadie intenta levantarlos. Están ahí como testigos mudos de esos acontecimientos sangrientos ocurridos hace dos años (en 1915. N. del A.). En otros tiempos de ahí sonaba alegre algarabía, música y canto. Los carros con llantas de goma y coches se sucedían unos a otros... Y ahora todo está muerto, cubierto por el olvido, hierba, maleza... De la otrora fábrica de moldes de Bošković, fábrica de sombreros de Mošić, ahora solo quedan los restos de los muros de los que se asoman los brotes de hierba. El mismo destino comparte la fábrica de ropa y algodón de Mika Eškenazi⁴⁴”.

El autor de este conmovedor texto luego evoca sus recuerdos de la mahalla de Jaliya con estas palabras:

“Todavía recuerdo vivamente los momentos alegres que pasé en esos callejones durante el carnaval judío (la fiesta de Purim, N. del A.). De cada casa llegaban júbilo, risas, bromas, música y cantos. De eso ya no queda nada. Algún que otro girasol se deja entrever de casi todas las casas abandonadas y derruidas... Es curioso que la escuela primaria judía haya quedado intacta... Es cierto que de ahí no se oyen las risitas alegres de los alumnos, hoy día ahí están alojados algunos prisioneros italianos... La Sinagoga antigua tampoco ha sufrido daño alguno. Pasé al lado justo a la hora de Vísperas. Todos nuestros conciudadanos de la confesión judía centrados en su Talmud, leyendo, como si no fuera la guerra europea y como si las granadas no silbaran hasta hace un rato por encima de su lugar sagrado. Enfrente de la Sinagoga antigua se encuentra una vieja casucha que hace mucho tiempo servía de primera sinagoga judía en Belgrado y de la que nadie sabe cuando fue construida. A pesar de tenerse a duras penas en sus

podridas vigas y tablas de madera, ha desafiado numerosas granadas pesadas de todos los calibres... Las calles de Visoki Stevan y Princ Evgenije están menos perjudicadas... ¡Heme aquí delante del viejo hammám judío! Lleva ya más de 10 años cerrado. Se ha hecho viejo y está en ruinas, pero las granadas y metrallas no le han podido hacer nada... La casa que pertenece al hammám apenas está tocada. Me metí dentro queriendo ver el sitio en el que en otros tiempos las hermosas judías de ojos negros, abundantes cabelleras largas y negras se bañaban y untaban sus cuerpos con esencias. El hammam consta de 5 salas. Una sala grande, el verdadero hammam, dos salas más pequeñas para bañarse, una sala grande que servía de vestuario y una antesala bastante grande. Todo sigue ahí. Ya todo inutilizable desde hace mucho, pero sigue ahí. Aún se ve algún asiento en el que se limpiaban las bellas judías. También están los bancos en los que se acostaban las desnudas bellezas judías disfrutando de los vapores, calentando sus espaldas esbeltas y jugando con sus cabelleras. Y la sala donde las hermosas judías dejaban sus ropas? Estas mujeres fatigadas descansaban sobre los almohadones con escudos de Salomón bordados en oro, en otomanas con largos flecos. Y ahora solo algún que otro murciélago se pone a aletear en la oscuridad y al instante desaparece...^{45*}

De momento no sabemos cuál de los hijos de Josif Zunana pasó a ser el propietario del hammám en la calle Solunska 11. En 1924 como propietaria se menciona a la hija, Rena⁴⁶. En esa época el hammám estaba en muy mal estado (imagen 6). Unos años más tarde pasa a la propiedad del ingeniero Samuilo Zunana, el hijo de Josif y Rivka, pero la dirección del inmueble ya no es Solunska 11, sino 13⁴⁷.

El estado ruinoso en el que se encontraba el baño judío lo confirma la imagen conservada pero también el informe del Dr. Sergio Ramzin, jefe de Higiene Pública de Belgrado, hecho en 1931. El establecimiento en la calle Solunska 13 él lo describe como húmedo, oscuro y no higiénico, comentando que <<hay una vivienda, una tienda de comestibles junto con la vivienda y el hammám en el que antes vivían algunos obreros>> (imagen 7)⁴⁸. Al año siguiente, en 1932, el baño judío todo desconchado, parcialmente cubierto de tejas, mientras la otra parte cubría una cúpula con parches de hormigón servía de refugio a los serradores albaneses. Por todas partes estaba tirada la basura, apilado hierro herrumbroso, ladrillos viejos, piedras y vigas podridas⁴⁹. El famoso hammám se deterioraba más cada año. Muy pronto se convirtió en una chabola que se alquilaba como vivienda, hundida hasta la mitad en el suelo, de tal manera que las ventanas y la puerta apenas estaban visibles. Los muros estaban negros y de aspecto dejado⁵⁰.

El hammám de Zunana no era el único que se iba deteriorando, lo mismo pasaba con muchas otras casas orientales. Belgrado se modernizaba rápidamente y cambiaba su aspecto de antaño. De ahí que la Ley de Urbanismo y Construcción de 1935 previó dentro del plan regulador una disposición especial sobre la protección del patrimonio

45 Ibid.

46 IAB, UGB (Alcaldía de la Ciudad de Belgrado), Registro central – Archivo de los ciudadanos empadronados en Belgrado, sign. Z 1-1042.

47 IAB, OGB (Ayuntamiento de la Ciudad de Belgrado – TD, documentación técnica). Sign. XL-13-1931.

48 Dr S. Ramzin, “Stambeno pitanje i asanacija Beograda”, *Opštinske novine*, el 1 de junio de 1931, p. 731.

49 M. M. Tokin, “Jalija, beogradski geto”, *Vreme*, el 29 de mayo de 1932, p. 9.

50 J. P. Petrović, “U jednoj rupčagi u starom amamu šestoro dece mrzne se i gladuje u mraku među pacovima i miševima”, *Vreme*, el 21 de diciembre de 1934, p. 3.

urbano⁵¹. Todos los municipios de Belgrado tenían la obligación de determinar los edificios, barrios y lugares de importancia histórica o artística en su territorio y de introducirlos en el plan regulador. Una de las propuestas era conservar en su totalidad Gornja tvrđava, Donja tvrđava, Varoš kapija, Skadarlija y la Judería, como la parte más antigua de Belgrado. Desafortunadamente, al final predominó la opinión de que la mahalla ya estaba bien modernizada con sus calles modernas y bloques de viviendas y que no tenía sentido conservar edificios antiguos ahí. Se decidió que tampoco había que guardar la Sinagoga antigua “porque no posee las cualidades arquitectónicas y nada característico” ni el hammam judío ya que es “solo una huella del pasado osmanlí⁵²”.

La familia Zunana vendió la finca de la calle Solunska, junto con el hammám, a Katarina Jovanić y Vladimir Olšanski el 2 de junio de 1939⁵³. Las fotografías conservadas demuestran que antes de la venta se habían hecho algunas mejoras. El techo de chapa fue sustituido por la combinación de tejas de arcilla y alfarería, y las paredes exteriores fueron pintadas de blanco (imagen 8). Desconocemos porqué las mikve con los espacios que las acompañaban y el espacioso patio fueron vendidos después de la reforma. Los nuevos propietarios en julio ya habían conseguido la licencia para construir en el lugar del hammám un edificio nuevo con sótano, planta baja y dos plantas más⁵⁴. Antes de obtener el permiso de explotación el proyecto fue parcialmente cambiado, de ahí que el nuevo edificio construido además de las unidades mencionadas terminó teniendo el semisótano y el ático (imagen 9)⁵⁵.

Img. 6. El hammám alrededor de 1925

Img. 7. El hammám alrededor de 1930

51 S. Popović, “Uredba o zaštiti beogradskih starina”, *Opštinske novine*, enero de 1936, pp. 87–95.

52 *Ibid.*

53 En algunos documentos los nombres de los nuevos dueños de la propiedad en la calle Solunska 13 aparecen como Jovanić Katarina i Omšanski Vladimir.

54 “Spisak lica kojima su izdate građevinske dozvole za zidanje novih zgrada ili odluke Predsednika Opštine grada Beograda za razne radove u mesecu julu 1939. god”, *Opštinske novine*, el 30 de octubre de 1939, p. 474.

55 “Spisak izdatih Dozvola za upotrebu građevina u mesecu novembru 1939”, *Opštinske novine*, el 28 de mayo de 1940, p. 261.

Img. 8. El hammam antes de su derribo en 1939.

Img. 9. El aspecto que hoy tiene el edificio construido en la propiedad de la familia Zunana

FASCINACIÓN ATEMPORAL

Gabriella Nikolić: El arte de la cercanía expresada

En el ochenta aniversario del derribo de la mikve, el baño ritual judío del barrio belgradense de Dorćol en 1939, año de la terrible guerra y la destrucción, Gabriella Nikolić llevó a cabo una peculiar ceremonia. Su anterior actividad artística que comenzó a desarrollar a principios del siglo XXI, junto a sus exposiciones y actuaciones con su preferencia temática y enfoque investigador, han supuesto un importante aporte a la cultura de la memoria en el arte contemporáneo de Serbia.

Gracias a la orientación previa de la artista hacia los fenómenos presentes entre el olvido de la tradición y el énfasis de la memoria, sus niveles de presentimiento y una particular epigenética han trazado el despertar de las raíces de sus antepasados sefardíes desde la topografía urbana y una fascinación por el no olvidar como acercamiento artístico.

La persistente clasificación de las huellas de su dedicación no abarca solo las imágenes, impresiones y contrastes de colores a través de la densidad lineal o rudimentaria de sus imágenes y gráficos; también forman parte de esta mezcla ciertos elementos urbanos en desaparición: viviendas soterradas o sobreedificadas, esquinas de las calles excavadas y bases modificadas de las casas en la genealogía del mahalla judío en Jalija de la zona de Dorćol. Al observar estos contenidos alcanzamos la superación de los límites de nuestro entendimiento del *genius loci* y de los restos arqueológicos indiscernibles del pasado que se pueden encontrar en todas partes y en cualquier región del planeta. Igual que como para cada asentamiento en la civilización se indica una descripción de los movimientos cambiantes y del dinamismo de la historia de sus antiguos moradores, del mismo modo, a partir de los ejemplos memorizados y documentados, el arte de pertenecer de Gabriella Nikolić encarna en el presentimiento el acercamiento al sentido del amor. Por lo que también la mikve, esa intersección acuática de las reglas de la virtud y de la experiencia espiritual del universo, el centro topográfico de su antepasado Jozef Zunana, el propietario del hammám, se muestra como un lugar revelado en la línea del tiempo recuperado. La exploración del simbolismo del agua se desarrolla, según el profeta bíblico Jeremías, que lamenta la destrucción del Templo y el comienzo de la expulsión y dispersión de los judíos, en la fuente con el simbolismo del fluir, desde los límites del agua hasta lo sagrado de la purificación de la comunidad humana. El simbolismo de agua como elemento primordial crea una estructura cultural diferente de imágenes y escenas, momentos contemporáneos transmitidos a través de la matriz milenaria de creencias, rituales y secretos. En el lugar cambiante del desarrollo urbano, la cuestión de la conmensurabilidad se manifiesta en la peculiaridad del ritual recurrente. El estado relacional de los roles de género de una mujer o un hombre en las normas dadas de la herencia judía es también un rastro antropológico del mito, y para la artista, una significativa prueba sensible. La arqueología artística de la memoria es un enfrentamiento fascinado y una lucha contra el olvido que nos acosa. Sus exposiciones tienen un orden definido: al mismo tiempo integran un caleidoscopio y un palimpsesto, donde la pintura y la palabra están inscritas en unidades compuestas. Los contornos del pasado del material artístico son conjuntos de caras, figuras, conceptos y objetos de los archivos de hallazgos familiares. Los documentos recogidos, a través de su origen verdadero

y la fuerza de las imágenes ensoñadas, representan el aliento de sus antepasados en la tierra hacia la ribera del Danubio, a lo largo de la ladera de Dorcol de la diáspora sefardí, el gueto de Jaliya y el reconocimiento del deseo oculto de las vidas desaparecidas. Gabriella Nikolic, en el rango de sus pinturas y gráficos de huellas figurativas, registros y secciones coloreadas, sobre todo en la serie de monoimpresiones sobre el tema del Holocausto (2015), demuestra ser un vestigio de sorprendente consistencia. Es en estas escenas, en varias capas de sombras y huellas, donde tiene lugar la aventura del viaje temporal. La artista reveló, igual que en los elementos del canto fúnebre de su actuación sobre la desaparición violenta de su familia en 1941, una escucha visual de la naturaleza cambiante de la capa espiritual, así como una lejana canción de pertenencia. Recordada, después de todo, como una peculiaridad en los lugares centenarios de la memoria, en las ciudades de la consagración ibérica antes del fatal 1492, y comenzada la trayectoria de la profundidad de las experiencias espirituales, las tradiciones transmitidas y las reglas religiosas de la existencia en la migración.

Centrándose en el simbolismo y el misterio de la mikve de sus antepasados, representa su interés por lo temporal expresado tanto por medio de la imagen en movimiento, como, desde el punto de vista del patrimonio artístico, por una revelación del estado de compromiso. Las etapas del rito de pureza, la iluminación, pero también de ternura, aparecen como una respuesta contemporánea al pasado. La particularidad de la desaparecida casa de transformación con un pequeño baño ritual judío fluctúa en los momentos desaparecidos de los antepasados, en la extensión de años y repeticiones disueltas en olas de décadas de olvido generalizado.

Las percepciones de los grados más altos de la memoria también alcanzan el nivel perceptivo expresado, entre otros, como principio de la liberación individual en el arte moderno. Tales capas de posiciones manuscritas de sus propios giros unen los principios visuales del arte, la fusión gráfica de varias capas, así como los lugares presentes, por medio de las variantes que la artista diseña a través de sus propias estructuras expresivas. Es paradójico que a través de tal regalo se unan tres niveles: la ternura, la pasión y la tristeza, categorías que se expresan a través del pensamiento y la emoción hacia un estado de entrega amorosa. La acumulación de datos y la apertura pública de los mismos han sido declaradas desde hace décadas como una época del fin de la historia a la que pertenecemos. Las dimensiones del conocimiento de todos los engaños y desastres, la violencia y el nuevo salvajismo hacen que el freudiano <<malestar en la cultura>> en el desarrollo del caos sea marcado como comienzo del regreso al árbol de la vida, a las tradiciones o las aguas rituales que, por inmersión de la finitud de la materia humana, superan la medida física, tanto de las mujeres como de los hombres, ya sea en las aulas sefardíes o en las yeshivás asquenazíes, que están cambiando hacia un nuevo análisis epigenético de la memoria y transmisión del ADN a través de las generaciones. La decisión de la artista, su experiencia gradual y la transformación a través de tal visión, la propia artista relaciona la idea de la mikve como una extensión de la lectura de mitos, tradiciones históricas o análisis antropológicos y psicoanalíticos, en los que penetramos gracias al desarrollo de la civilización. Eso no es solo la huella genética de lo escrito en el espíritu de la letra o en la letra hebrea "mem" de HaShem, que funde todo en el pasado, presente y futuro. La fusión de la ternura de la memoria y el manejo del trauma que la enseñanza de los libros de Ketuvim da a las generaciones es un instrumento de la armonía de buscar la vida y encontrar la belleza. En este espíritu, a través de la ejecución ritual de momentos personales, tribulaciones y éxtasis, todas las glorias de vidas pasadas y cantos fúnebres del destino se unen en un acto artístico como un monumento a las bendiciones de las plantas, árboles, animales y personas de Jaliya de Belgrado como un simbólico jardín sefardí.

El éxtasis suscitado es, de hecho, un testimonio de la viveza, de la compasión y de la cercanía. La metáfora del fluir del agua se une en las circunstancias de un momento dado del siglo XXI, donde el pasado borrado se demuestra en la representación artística de la inmortalidad.

Gabriella Nikelić, "Quantum of Clean" / digital print, 2018. Photo by: Jelisaveta Veselinović.

Digital print on Hahnemühle rag paper 300 g, edition of 3 with artist signature.

This exhibition is dedicated to the memory of my ancestors Josif, Gabrijel and Samuil Zunana, the owners of the last Jewish ritual bath or Mikveh in Belgrade. Many years of investigation led me to the fascinating discovery of my Sephardic roots, following the migrations of the Zunana family from the end of the fifteenth century – from Saragossa, Valencia, Palma di Majorca in Spain, via Istanbul and Izmir in Turkey, Vidin and Plovdiv in Bulgaria and all the way to Smederevo and Belgrade where they settled in the second half of the nineteenth century.

The Sephardic heritage is an important element in my art, and the Mikveh, and the place of water in the Jewish tradition – as an inspiration represents a symbol of constant artistic transformation through heterogeneous media, that is a metaphysical transition from fluid imagination to the solidity of the culture of remembrance. Not a single living representative of the Zunana family remains in the Balkans. All that remains are traces of memory which will fade forever with my disappearance. My duty, or as we say my Mitzvah, is to leave behind me works that the “waters” will not carry off, to make a contribution to my community, to preserve the tradition and cultural heritage.

My great, great grandfather Josif Faci Zunana – the Jewish keeper of Mikveh, lies in the Sephardic cemetery, my Great grandfather Gabriel (Gavrilo), after whom I am named and his brother Daniel died as volunteers – Serbs of the Jewish faith – in the First World War, and their brother, the engineer Samuilo Zunana – last owner of the hammam was shot at the Topovske Šupe, Belgrade in 1942.

Thanks to my parents for their belief, love and understanding. Great thanks to my friends for their goodness, support and care during all the years of research and preparation for this exhibition.

And as the old Sephardic song says: “Where are the keys in the casket of our home that was in Spain?” My grandfathers brought them with suffering from Spain and gave them to their grandchildren to return to the casket of our home in Spain. Dreams of Spain...”

My thanks to the Spanish Cultural Centre The Cervantes Institute, the Jewish Historical Museum in Belgrade and The Federation of Jewish Communities of Serbia, the Embassy of the Kingdom of Spain and all those who have helped with what is, for me, the most significant project of my artistic career, for the wonderful opportunity with a multimedia exhibition to offer up symbolically the keys of memory of our home in this beautiful space in the “Spanish Home” in the city of my birth.

Gabriella Nikolic, October 2019.

The Mikveh – a ritual bath

Prof.dr.Elezer Papo

In Biblical times the tevilah (ritual bathing) was mainly connected to ritual cleansing, either prior to pilgrimage to the Temple in Jerusalem - the hag (the Hebrew name for one of three pilgrimages which gives us the Arabic word hajj to denote the pilgrimage to the holiest shrine of Islam and thus the Turkism in Serbian hadžija, which among Jews and Orthodox alike denotes one who has visited Jerusalem), or for ritual cleansing in marriage. Pilgrimage to the Temple was not permitted for those who had made themselves ritually unclean, either through contact with a corpse or carrion (or through contact with people or objects made unclean through contact with a corpse or carrion) or a women during menstruation or a man after the release of semen. In the same way the ger tzedek (a righteous convert, those who join the people of Israel in the worship of the one God, respecting the strictures of the Torah) before making certain sacrifices at the Temple would undergo ritual bathing, beginning a new life in ritual purity. In Biblical times married women performed the tevilah after their menstrual cycle, even when not making pilgrimage to the Temple because their husbands were forbidden to resume intimate relations with them until the rite was performed. After the destruction of the Temple, the Wise of Israel pronounced only two occasions on which ritual bathing was obligatory in the time before renewal of the Temple – that for a woman after menstruation (and the period of seven days of purification which rabbinical law added to the Biblical prohibition) and the ritual bathing of righteous converts of both sexes. Followers of the kabbalah in all three basic Jewish ethnic groups:

the Mizrahi and Maghrebi (Arabic speaking Jews of the near east and North Africa) the Sephardim (Jews of the Mediterranean basin) and Ashkenazi (middle European and Eastern European Jews and their communities in the New World) practice the tevilah above all before the Shabbat or Jewish festivals, but this is not considered obligatory.

In order for newly-weds to be able to engage in marital relations immediately after their marriage the tevilah is one of the main rituals that precedes a traditional Jewish wedding. This was the way it looked among the Serbian and Bosnian Sephardim before the Holocaust: the bride would perform the ritual of bathing a day or two before the wedding. The Groom acquired all that was necessary for the bathing of the bride and her kin. Among other things he would pay two telekas (female bath attendants), versed in the rules of the Jewish ritual who would instruct the bride on how to fulfil her mitzvah (ritual obligations) in future as God ordained. The kin would divide up the gifts of bathing materials (boščaluk (meat pie) with embroidered towels sedefli bathing clogs, scented soaps, rosewater etc.) and set out with the bride to the mikveh. Since, among the Balkan Sephardim marriage was considered the pinnacle of female achievement, it was believed that, in the liminal period between the end of maidenhood and consummation of the marriage it was essential to hide the bride from the evil eye. For this reason the ritual bathing was conducted in secret, at dusk, when there were fewer people on the streets. The bride would be led to the mikveh by the back streets so as to meet as few people as possible. Since it was believed that the first meeting after the tevilah was weighty with symbolism it was arranged that the bride would meet some good friend who "just happened" to

be outside the mikveh. At the same time however, if this arrangement was spoilt by some ill-willed person, dog, cat or donkey reaching the bride before her friend, it was believed she would have an unhappy marriage.

After the tevilah the couple were considered tantamount to married, and the bride's father would deliver the promised dowry to the groom after the tevilah but before the marriage ceremony itself. Sure is sure.

“THE ZUNANA FAMILY HAMMAM”¹

Barbarbara Panić, Curator of The Jewish Historical Museum in Belgrad

“The hammam has sworn never to make a black man white”²

A saying in jest from the ‘Jalija’ quarter

Situated at the confluence of the rivers Sava and Danube, Belgrade is one of the oldest cities in Europe, as can be seen from the remains of the Vinča culture, one of the most advanced and important prehistoric societies of Europe.³ In the Classical period Belgrade was settled by the Thracian-Dacian tribe the Singi, and from the 3rd century BCE the region was controlled by the Celts who gave the town the name Sigidun.⁴ Thanks to its favourable geographical location, at the crossroads of the routes between east and west, Belgrade became strategically interesting to the emperors of Rome. The town remained in their hands till 441 AD when it was captured and sacked by the Huns and then, in 470 conquered by the Goths. Over the following thousand years the city passed from the hands of one ruler to another, including the Avars, Bulgarians, Byzantines, Hungarians and Serbs.

The Ottoman Sultan Suleiman the Magnificent opened a new chapter in the city’s history when he captured it in 1521.⁵ Up to that point a border fortress that had served in the defence of Hungary against Turkish invasion, Belgrade became one of the more important administrative and economic centres of the powerful Ottoman Empire. By ship

1 The only article yet published on the Jewish ritual baths owned by the Zunana family was written by Dr Divna Đurić Zamolo, a distinguished historian of Belgrade’s architecture and urban planning, and published over half a century ago. (see, D. Đurić Zamolo, *Jevrejski amam u Beogradu*, *Jevrejski almanah 1968-1970*, Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1971, 187-197). The text “the Zunana Family Baths” (the documents use a number of variants of the surname Zunana, Zunan, Zunama, Zonama) adds to the story, not only on the fate of this sacral building, but also of its owner, on the basis of unpublished documents and information collected by Dr Đurić Zamolo.

2 H.S. Davičo *Јалијске пословице*, [sayings of Jalija] Отаџбина, година десета, књига 32, [Fatherland, Year Ten] Belgrade, 1892, p. 662.

3 The Vinča culture was one of the more advanced prehistoric cultures of the world. It arose in the Neolithic and covered a territory within modern day Serbia, Romania, Macedonia and Bosnia. At Vinča itself, some 14 km from Belgrade, lies the largest and best preserved settlement or capital of this materially extraordinarily rich culture.

4 The Celtic name for the city is derived from two words – *singi* meaning circular and *dun* which in Celtic meant settlement of fortress. Under the Romans the name was Latinized to Singidunum.

5 The Ottomans ruled Belgrade until as late as 1688 or until the beginning of the wars with Austria that were a feature of the entire 18th century. In the 19th century the Ottoman army struggled with the rebellion of the Principedom of Serbia for control of the city that ended with the Congress of Berlin in 1878.

up the Danube and by caravan from the Adriatic and Ionian seas, from Constantinople and from over the Black Sea a wealth of manufactured goods arrived in the city and was then exported onwards into Europe. Among the townsfolk, from the Ottoman Empire, Dubrovnik, Serbia, Greece, Armenia and Hungary there were also Spanish Jews.⁶ These constituted an important link in the chain of commerce and were well-connected with their communities in Europe and the Levant.

Dorćol, woven of cobbled oriental-looking streets with its bazaars overflowing with shops, was the centre of commerce and manufacture.⁷ About this merchant’s bazaar lay the ‘Mahalas’ or quarters where each ethnic group life according to its own customs. The Jews occupied ‘Jalija’, a part of the Dorćol settlement that opened onto the Danube under Belgrade Fortress.⁸ Street names such as *Jevrejska*, *Avramova* (near the new synagogue)⁹ *Mojsijeva* (near the old synagogue)¹⁰, *Davidova* and *Izrailjeva*, clearly reflected the identity of the inhabitants of this quarter of the city. They lived pious and patriarchal lives, according to an established rhythm. The men were engaged in craftwork or commerce, and the women looked after the home and the family, far from the eyes of the public in the kitchens of their small single-storied houses of oriental appearance. Education in the spirit of the faith of Moses was conducted in the Jewish schools and synagogues *El kal viježo* (the Old Temple) and *El kal nuevo* (the New Temple).

In addition to the institutions mentioned there was a further sacral building without which the expression of the religious, indeed the national identity of the Jews is impossible – the ritual bath or *mikveh*.¹¹ Bathing in the mikveh is a biblical rite of the highest importance, equal to the rite of observance of the Sabbath¹² and respect of the

6 The Sephardim (Spanish Jews) were descendants of the Jews who were forcibly ejected from the Iberian peninsula in the late 15th century

7 The whole of the Danube side of Belgrade was known as Dorćol from the crossroads of Kralja Petra (Dubrovačka) Street and Cara Dusana Street. The name is Turkish in origin meaning ‘four ways’ i.e. a crossroads.

8 Jalija (pronounced Yalia) is a Turkish word meaning a riverbank or area near water.

9 *Промена имена београдских улица*, [Changes to Belgrade street names] Београдске општинске новине, [Belgrade Municipal News] 21st Jan 1896, p. 3.

10 *Ibid.*

11 The word mikveh denotes a resting place of water or pool.

12 The sabbat (Sabbath), or seventh day in the week is the greatest Jewish holy day. It begins at sunset on Friday and ends at sunset on Saturday.

kashrut.¹³ In his *Responses*¹⁴ the Lithuanian Rabbi Naftali Cvi Jeuda Berlin (1816-1893) says that upon its foundation a Jewish community must first build its mikveh, and only then its synagogue. He places further accent on the significance of the ritual bath, giving it precedence even over the Torah, the central writing of the Jewish faith since, if the funds were lacking to build the mikveh, even the sale of the Pentateuch of Moses was permitted.¹⁵

The religious code prescribes two forms of ritual bathing in the mikveh. One involves submersion of the body on particular occasions such as marriage, the Sabbath and Yom Kippur¹⁶, while the second is the obligatory ritual submersion of the body after a woman finishes her menstrual cycle¹⁷ and on conversion to the Jewish faith.

In Sephardic communities *banjo di novias* (ritual bathing of the bride before marriage) was an important traditional ceremony involving songs and dancing. Aron Alkalaj, one of the few Belgrade Sephardic Jews to survive the horrors of the Holocaust, describes the *tajfe* (festivities marking family ceremonies and feast days) that were held in the streets of Dorcol when a bride was taken to the mikveh;

"In my day auntie Dzamila di Sid was famous as a singer of ballads to the *dayereh*. She was a necessary 'requisite' for the *banjo di novijas*. One day before the wedding a whole procession of women and girls – relatives of the girl and her groom – would take the bride to bathe at uncle Zunana's hammam, to the songs and *dayereh* of auntie Dzamila. The ceremony had a practical purpose, to discover any physical imperfections in the bride. The relations of both families would take the groom to bathe too, but with much less ceremony."¹⁸

13 The concept of kashrut refers to the strict rules on the acquisition and preparation of food

14 Responses are rabbinical literature constituting written responses to questions received.

15 The Torah (teachings or science) represents the entire body of the religious and ethical literature of the Jews. The text is divided into five 'books' known as the Pentateuch of Moses

16 Yom Kippur is one of the most important Jewish holy days, a day of reconciliation, repentance and forgiveness. It is celebrated with prayer and a strict fast.

17 The Bible states that, the instant a woman begins to menstruate she has the status of *nida* (the word comes from the Hebrew *nadad* which means "to separate") and in this period she must be separate from men, with no physical contact. Only after the end of the menstrual cycle and immersion in the mikveh does a woman lose the status of *nida* and may enter intimate relations with her husband (Third Book of Moses 15:19. 18:19)

18 Alkalaj, *Život i običaji u nekadašnjoj jevrejskoj mahali*, [Life and Custom in the Erstwhile Jewish Quater] *Jevrejski almanah 1961-1962*, (Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1962), pp. 87-88.

With the significance of the ritual bath in mind, we can be certain that the Jews of Belgrade built one as soon as they settled there. From the *Responses* of Rabbi Juda Lerma¹⁹ we learn that the oldest Mikveh in Jalija had been in a yard there for "time out of mind" but its appearance remains unknown.²⁰ Since there is no prescribed architectural form for the Mikveh, only the rules that it must be built directly into the ground, or in a part of a building the foundation of which is built into the ground and filled with water only, at least 40 seah in volume, we may assume that this one was built in the style of a Turkish hammam.²¹

In Ottoman Belgrade the private lives of the citizenry were eastern in character. The importance of bodily cleanliness was carefully maintained in the hammams of which, in the 17th century, according to the travel writer Evlia Čelebija, there were seven public and as many as seven hundred in private houses. The shape of a hammam is very simple. The internal space is a cube covered with a dome that is punctured with round glazed openings through which sunlight can reach the interior. The order of the rooms was determined by their function and was intended to allow the gradual adaptation of the body to greater and greater heat. First one entered the changing room (*šadrvan*) then the bathing and sweating area (*havlat*) and finally the resting space (*kapaluk*).²²

The Hammam of the Jalija Jews, owned by the Zunana family was completely destroyed in the mid-19th century in the conflict between the Serbs and the Turks. The proof for this assertion comes from a document from 1862 in which Samoil Zunana appealed to the city government for compensation for damage caused to the building during bombardment of the city. The request includes the following;

"I had a hammam in our mahala near our school on which I have 300 ducats from the poverty relief purse of the Municipal Court which is mortgaged. Unfortunately it was so

19 Juda Lerma was a Belgrade Rabbi of the early 17th century. He is credited with the foundation of the Belgrade Yeshiva, then the highest Jewish theological institution. His Responses constitute an invaluable rich source for research on the history of the Belgrade Jews.

20 Шланг, *Јевреји у Београду*, [*Šlang, The Jews in Belgrade*] (Novi Sad: Hicad, 2006), p. 28.

21 The water which fills the mikveh must not flow or have a current, unless it comes from a natural spring, nor can it be supplied by direct human intervention. The mikveh is filled with roughly 250 to 1000 litres of water, i.e. close to 40 seah (a biblical measure for liquids), which is quite sufficient water in a bath to submerge an average human body to the waist.

22 D. Đurić Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, [Belgrade as an Oriental Town under the Turks 1521 - 1867] (Beograd: Muzej grada Beograda, 1977), p. 111.

badly damaged by the cannon and mortar shells that not even 700 ducats will be enough to repair it and since it was destroyed so my livelihood with such a weight of debt. For this reason a beg the Belgrade Municipal Administration to be so merciful to me in my indebtedness as to grant me, without rent one of the Turkish hammams that are intact, for my use and to pay off my debts.”²³

Whether Zunana got a hammam that already existed or built a new one on the site of the original is unknown. Since there is an unwritten rule that sacral buildings should be re-built on the same site if they are to serve the same purpose as the original structure, it is very likely that the new hammam was built in the same place as the old one. It was located very close to the Jewish primary school and the New Synagogue on the corner of Solunska and Davidova Streets.²⁴ Its precise position is recorded on two maps of Belgrade from the mid-19th century – the Turkish map of 1863 and the plan made by the Serbian urban planner Emilijan Josimović of 1867.²⁵

On the basis of a technical drawing by the German Architect Richard Staudinger and surviving photographs, we know that the hammam had five rooms. The central room was covered with a dome, with round glazed windows to admit sunlight. To the left of this was the steam room, and by this a somewhat smaller square space which served as a reservoir for heating water. Adjacent to this was another space the usage of which has not been established. It is assumed that this was the “little hammam”. Similarly the function of the room to the right of the central space, identical in plan to the steam room on the left (fig. 1) is unknown.²⁶

Until the end of the 19th century and the introduction of a municipal water supply, the hammam used rainwater, well water and running water from the Danube. Most of our

information on the hammam dates from the time that it was in the ownership of Josif Zunana.²⁷ Josif became the owner of the Jewish baths in 1876 as is confirmed by a notice in the newspaper *Srpskih Novina* (Serbian News). From the content it is clear that a family dispute over ownership had arisen. The first notice was published on 25th February and in it Gavka Zunana “informs one and all that the open property – the lot with a hammam and dwelling house next to the Jewish School, which Rakila Zunana left to her son Josif, with the intention of depriving him and as a result let no one purchase the said property from Josif, of make any loan upon it who would avoid damages and unwelcome consequences.”²⁸ The assumption is that the notice was placed in the paper by Josif Zunana’s own brother. The notice was repeated in a number of subsequent editions of the same paper, but under the name of Rivka Zunana, Gavrijel (Gavke) Zunana’s wife.²⁹ Soon after, in a March edition of *Srpskih Novina* (Serbian News), came a rebuttal from Josif in which he claims that he became the owner of the property through purchase and as such has the right to dispose of it without the consent of any other, least of all Rivka.³⁰ The dispute was clearly resolved in Josif’s favour since from then on, only he is mentioned as the owner of the Jewish baths.

The Zunana’s hammam was popular and much-frequented, and Jewish townfolk of both sexes and all ages went there. The baths appear in the novel *Pearl* by the Jaliija writer Hajim S. Davičo³¹

“Auntie Rejna called over the young Benvinista and said to him, “please, my dear, take Bohorik to the hammam and tell *Telal* Abdula that I sent him, to look after him, and wash him well,” and taking a few coins from her pocket continued; “Only hurry my boy, for it’s already almost noon, and male bathing’s till noon. Give this to *Hamammcia* Zunana, and with this buy yourself some *Madzuna* (grape-

23 *Живети у Београду 1851-1867 – Документа Управе града Београда*, [Living in Belgrade 1851-1867 documents of the Belgrade City Administration] (Beograd: Историјски архив Београда, 2005) [the Belgrade historical archive], pp. 196-197.

24 Today’s *браће* Baruh Street bore the name Davidova from 1876 to 1896 and then from 1896 to 1946, it was *princa* Evgenija Street.

25 Г. Елезовић, П. Поповић, Два турска плана Београда, [G. Elezović, P. Popović, Two Turkish Plans of Belgrade] Београдске општинске новине, јануар-март 1937, р. 67; Е. Јосимовић, Објашњење предлога за регулисање оног дела вароши Београда што лежи у шанцу: са једним литографским планом у размери 1/3000, Београд, 1876. [E. Josimović, Explanation of the suggestions for regulation of that part of the town of Belgrade which lies in the ditch: with a lithographic plan at a scale of 1:3000]

26 Đurić Zamolo, *Jevrejski amam u Beogradu*, [The Jewish Hammam in Belgrade] *Jevrejski almanah 1968-1970*, (Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1971), 187-197.

27 Josif Zunana, the son of Samuel and Bulise (nee Rakile) was born in 1842 in Belgrade. He was married to Rivka by whom he had the sons Gavrijel, Isak, Danil, Mevorah, Jakov and Samuil, and the daughters Simha, Klara, Rakila and Rena according to data from the database of the registries of Jews born and married in Belgrade in the Archive of the Jewish history Museum in Belgrade (AJIM) and the Card index of the citizens of Belgrade (the Historical Archive of Belgrade (IAB)

28 Српске новине, 25. фебруар 1876, [Serbian News 25th Feb. 1876] p. 210.

29 Српске новине, 26. фебруар 1876, стр. 216; 1. март 1876, стр. 232; 3. март 1876, стр. 240; [Serbian News 25th Feb. 1876 p.216. 1st March 1876 p. 232, 3rd March p. 240] Gavrijel Zunana married Rivka Albahari on 18th Sept 1868 source – Database of registries of marriage AJIM

30 Српске новине, 16. март 1876, [Serbian News 16th March. 1876 p.292.]

31 Hajim S. Davičo (1854-1916) was the first professional Serbian diplomat of Jewish origin and the first writer of Jewish origin to write in Serbian. His stories constitute rich testimony to the life of the Belgrade Sephardim.

based sweet)"³²

In one part of the novel *Davičo* describes the baths as a place of particular enjoyment for "on the marble slab in the centre of the hammam, lay three women who, you could see at first glance, were not interested in bathing but in the indulgence of the body and arousal of the senses in the hot steam".³³

In 1885 the bath keeper Josif left us a valuable historiographical detail in the form of an newspaper advertisement inviting the townsfolk to visit his newly renovated establishment, informing them that "the hammam in the Jewish Mahala, near the Jewish school, in the highest state of repair with all the necessary comforts has numerous cabins equipped with European furniture, the bathing is in the Constantinople style, with a sufficiency of hot and cold water, good showers and great heat awaits you with the highest standards of cleanliness and service."³⁴ The exact timetable for bathing is very clearly set out – for men "all day Sunday, on Fridays till noon and every morning from 5 till 8 o'clock and every evening from 6 till 10", and for women "every day from 8 till 6 in the afternoon except Sunday and Friday till noon." (fig.2).³⁵

In later years the Zunane bath-keepers did not enjoy the success they had once known. This was certainly due in part to the Jews who began to frequent both the baths in the Lower Town and those in Dusanova street.³⁶ In the attempt to attract as many Jewish customers as possible the owners of these establishments offered special inducements and made every attempt to ensure that their baths complied with Jewish requirements. From one newspaper advertisement we learn that "in view of the upcoming Jewish feast day, the steam baths in Dusanova Street will be open on Monday from 7 in the morning until 4 in the afternoon", while M. K. Dimitrijevička, owner of the hammam in the Lower Town stresses that it is her honour to announce that "out of respect for the citizenry of the Jewish faith, the pool is truly a *kašer tevilah* (i.e. the tevilah or mikve, is constructed in accordance with the strictures of the Jewish faith).³⁷ However, it is unclear

32 H. S. Davičo *Перла, слика из београдске јеврејске мале* [*Pearl, a Picture from the Belgrade Jewish Quarter*] Отаџбина, књига 29, Београд, 1891, p. 337.

33 *Ibid.*, p. 346.

34 Београдски дневник, бр. 198, 1885.

35 *Ibid.*

36 During WWII the baths in the Lower Town of Kalemegdan were almost completely destroyed. The building was restored in 1962 and some years later converted into a planetarium.

37 *Мале новине*, 15. март 1889; [The Little Paper 15th March 1889] Српска независност, 31. август 1882 [Serbian Independence 31 August

if these other baths were actually appropriate for Jews since a decision of the Sephardic Council of 1894 demands that, before marriage every bride must pay the tax and perform her ritual ablutions only in the baths of "Fači Zunane" (Josif Zunane) or possibly the Council wished to protect its member and ensure the survival of the Jewish hammam.³⁸

From the complaints of Josif Zunane it is clear however, that the decree was not respected. In 1896 he wrote the following to the Jewish Council;

"It is known to the Council that, a short time ago I received a ruling from the Council on the instructions for and the maintenance of the tevilah, which I have strictly followed for many years, bearing in mind that this place is closely associated with the continuance of other holy sacraments of our sacred faith, and knowing that my forbears had the same care for the maintenance of the tevilah. For this reason the Council saw fit to order that every bride should pay the tax for the tevilah in addition to the synagogal ceremonies. But unfortunately many brides avail themselves of a loophole which is damaging to our holy faith, and to me as the owner of the tevilah and pay the tax for the bride but go to a different tevilah and not to mine which for so long has been accepted as kosher. In this way they cause many women, i.e. those who accompany the bride to no longer visit the baths, and I lose more than I gain, for this was the only profit I had of this activity, and like this esteemed citizens I suffer material damage, because, with this tevilah I have other costs, maintaining the highest levels of cleanliness, filling and emptying every third day. All this I do in the hope of some profit from the bridal visits. Knowing that this is a sacred duty inherited from my parents. So I beg the esteemed council to abide strictly by their previous decree which says, 'every bride that does not take the tevilah in my establishment cannot get married. In this way the esteemed council will do me, as the owner of the tevilah, a great favour, and thus also maintain this important paragraph of our holy faith.'³⁹

Not even this request bore fruit, on the contrary, in 1901 Josif was compelled to seek help from the municipal administration and in the complaint he made he describes his difficult financial situation as follows;

"I was recently compelled to close the hammam, because I spent more on it than I was earning. Up to the present I have managed the establishment in spite of the

1882].

38 *Digitalna građa JO Beograd 1860-1940*, inv. br. Fond 1429, opis 1, delo 24, snimak br. 7731276, A11M

39 *Ibid.*, snimak br. 7731273,7731277

serious difficulties, only to make possible the Tevilah which is of great significance for our religion. Knowing that, by closing the hammam I will make the further survival of the Tevilah, I most humbly approach the respected council with a request for some material support, either a single payment or monthly so I will be able to continue with my establishment and thus make possible the survival of the Tevilah, which has been in our community for time out of mind. I think that the respected council will understand themselves the importance of this institution and following the example of other Jewish communities, order some financial support for the continuance of this activity and the observance of the Tevilah, so important to our religion. (fig.3)⁴⁰

On this occasion the Rabbi of the Old Synagogue took an interest in the "Zunana case" and in spite of the state of the synagogue's depleted coffers, authorised a loan to Josif of 15 dinars a month.⁴¹

In the literature and newspaper articles published to date, Josif Zunana is mentioned only as the owner of the Jewish baths. However, thanks to newly discovered documents we know that in 1898 he was chosen as tutor of the children at the New Synagogue, while in 1904 he was made tutor at the same temple.⁴² After this appointment no further mention is made of Josif's name in the archives or periodicals, with the exception of a notice of 1908 announcing the marriage of his son Gavre to Lenka Beraha. The gathering of the groomsmen was organised at No. 11 Solunska Street on the holding where both the family house and the mikveh stood. (fig.4).⁴³ Two years later the most famous of the Jewish bath keepers died (fig.5). With the departure of Josif Zunane his already almost completely abandoned hammam also began to be forgotten.

Not long after this came the War. The extent of the damage to Belgrade is best described by an eye witness;

"Now no one even attempts to rebuild the empty ruins of the final houses near the Danube, long ago overgrown with weeds. They stand as dumb witnesses to the bloody events that took place two years previously (in 1915). Once could be heard from them the merry sounds of music and song. Carts with rubber tires and automobiles came one

40 *Digitalna grada JO Beograd 1860-1940*, inv. br. Fond 1429, opis 1, delo 64, snimak br. 7811219, AJIM

41 *Ibid.*, snimak br. 7811220, 7811222, 7811223

42 *Digitalna grada JO Beograd 1860-1940*, inv. br. Fond 1429, opis 1, delo 24, snimak br. 773817; Fond 1429, opis 1, delo 72, snimak br. 7821941, AJIM. Administrative work in the Synagogues, Jewish schools and the minutes of the Jewish communities were performed by tutors.

43 Правда, 29. март 1908. [*Justice* 29th March 1908].

after the other [...] and now all is dead, all is overgrown in the forgetfulness of grasses and weeds [...] From what was once the Bošković moulds factory, the Mošića hat makers, peeps the new grass from the remaining walls. The linen factory of Mika Eškenazi suffered the same fate.⁴⁴

The Author of this moving testament also noted their memories of the Jewish Mahala;

"How vividly I remember the happy moments spent on these narrow streets during the Jewish masquerade (the writer is thinking of the costume parties held to celebrate the feast day of Purim). The sounds of merrymaking, laughter, jesting, song and music issued from every house. And now there is none of that. The occasional sunflower peeks from almost every ruined and abandoned house [...]. It is interesting that the Jewish primary school has remained undamaged. Though it is true that now the happy giggling of the pupils cannot be heard from it, today it houses Italian prisoners [...]. The old Jewish Synagogue was also undamaged. At the moment I arrived there evening service was underway. Each of our fellow citizens of the faith of Moses was lost in the reading of the Talmud, as if there were no European war and as if the shells had not so recently been whistling over this, their sacred place. Across the way from the Old Synagogue stands a small old-fashioned little house that once, long ago, served as the first Jewish Synagogue in Belgrade, built no one knows when. And though it barely stands on its mouldering old beams and boards, it nonetheless survived many shells of every calibre [...]. The streets of Visoki Stefan and Princ Evgenija are in general less damaged [...]. And here I stand before the old Jewish hammam! The hammam has been closed for ten years already. It is old and run down but the shells and the shrapnel left it unscathed [...]. The dwelling attached to it is only a little damaged. I went inside, wanting to see where once the dark-eyed Jewesses, the long tresses of their thick black hair undone, had bathed and anointed their bodies with fragrances. The hammam has five rooms, one large and two small ones for bathing, a real hammam, one large changing room and a large antechamber. Everything is still there. All unused for many years but still there. You can still see the occasional seat where the pretty Jewesses preened themselves. There are the benches on which the naked Jewish beauties stretched out in the steam, warming their ample curves and playing with their hair. And there in the room where the lovely Jewish girls undressed? On cushions embroidered in gold with the emblems of Solomon, on bolsters with long tassels these

44 D. Stojanović, *Na današnjem Dorćolu*, [In Dorćol today] Beogradske novine [Belgrade News], 2nd Sept. 1917, p. 1-2.

exhausted ladies rested after their bathing. And now the occasional bat flaps through the darkness and is lost [...]”⁴⁵

As yet we do not know which of his children inherited the baths at No. 11 Solunska after Josif Zunane died. Only in 1924 is his daughter Rena⁴⁶ mentioned as owner of the property. At this time the hammam was in a very poor state of repair (fig.6). Some years later the property moved to the estate of the engineer Samuil Zunane, the son of Josif and Rivka, and the street number had changed from 11 Solunska to No. 13.⁴⁷

That the Jewish baths were in a ruinous state is confirmed by a report from 1931 made by Dr Sergij Ramzin, the director of Public Hygiene for Belgrade, in addition to the surviving photographic material. Ramzin describes the building at No. 13 Solunska as damp, dark and unhygienic, mentioning that there is “a dwelling, a greengrocer’s shop with attached dwelling and the hammam which previously afforded accommodation for workers.” (fig.7).⁴⁸ In following years the mikveh, peeling and partially roofed in pantile, with the dome patched with concrete served as a refuge for Albanian woodcutters. About it were rubbish tips, piles of rusting ironwork, rubble and rotting timbers.⁴⁹ Soon after this the hammam had become a hovel, let as a dwelling half-sunken into the ground so the windows and doors were barely visible, while the walls were completely black and neglected.⁵⁰

Many of the older oriental houses in addition to the Zuzane hammam had fallen into disrepair. Belgrade was rapidly modernizing and changing its old appearance. For this reason the 1935 law on construction envisaged the introduction of a special act within the directive on the regulatory city plan that would protect historical buildings.⁵¹ Every Belgrade municipality was required to identify all

45 *Ibid.*

46 IAB, UGB (Uprava grada Beograda), Centralna prijavnica – Kartoteka gradana prijavljenih u Beogradu, sign. Z 11 - 1042

47 IAB, OGB (Opština Grada Beograda – TD, tehnička dokumentacija). Sign. XL -13 -1931.

48 Др С. Рамзин, Станбено питање и асанација Београда, [Dr S. Ramzin, the housing question and Belgrade sanitation] Општинске новине [Municipal News], 1st June 1931, p. 731.

49 М. М. Токин, Јалија, београдски Гето, [M. M. Tokin, Jaliya, a Belgrade Getto] Vreme, 29th May 1932, p. 9.

50 П. Петровић, У једној рупчаги у старом амаму шесторо деце мрзне се и гладује у мраку међу пацовима и мишевима, [P. Petrović, In a hole in an old hammam, six children go cold and hungry in the dark among the rats and mice] Vreme, 21st Dec. 1934, p. 3.

51 Поповић, Уредба о заштити београдских старина, [S. Popović, The directive on protection of Belgrade’s historical monuments] Општинске новине [Municipal News], Jan. 1936, p. 87-95.

the buildings, quarters and places of historical or artistic significance on its territory. It was suggested that the Upper and Lower Fortress, the City Gate, the Skadarlija district and the Jewish mahala would be preserved in their entirety as the oldest settled areas of the town. Unfortunately, however, it was decided that the mahala was already greatly urbanized with modern streets and apartment blocks and that there was little point in preserving older buildings within it. It was also decided that there was no need to preserve the Old Synagogue “because it has no architectural value and is not characteristic” while the old Jewish hammam was “only a remnant of the Turkish past.”⁵²

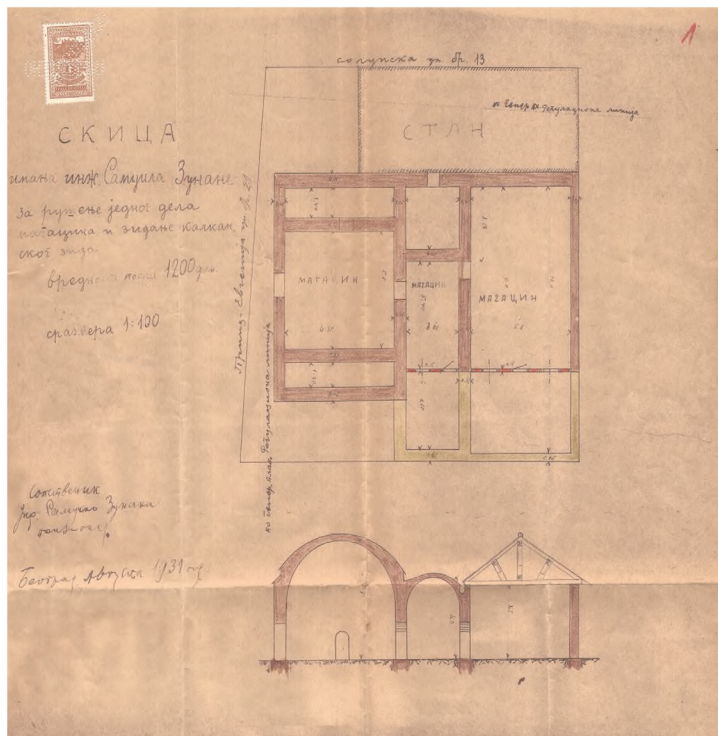
The Zunana family sold the property in Solunska Street, along with the hammam, to Katarina Jovanović and Vladimir Olšanski on 2nd June 1939.⁵³ Just before the sale, as surviving photographs show, some repair work had been done on the Jewish baths. The tin roof had been replaced with a combination of tile and pantile and the external walls had been whitewashed (fig.8). Why the mikveh, its auxiliary buildings and spacious courtyard were sold after these improvements is unknown. By July of that year the new owners had already acquired a permit to erect a new building on the site of the hammam which was to consist of a cellar, ground floor and two upper stories.⁵⁴ Before it was certified for construction the plan was partially adapted so the newly constructed building, which still stands on the site today had an additional basement and attic.⁵⁵

52 *Ibid.*

53 In some of the documents the names of the new owners of the property at No. 13 Solunska are given as Jovanić Katarina and Omšanski Vladimir

54 Списак лица којима су издате грађевинске дозволе за зидање нових зграда или одлуке Председника Општине града Београда за разне радове у месецу јулу 1939. год, [List of those who received a building permit to construct new buildings or decisions of the President of the municipality of Belgrade on various works for the month of July 1939] Општинске новине, [Municipal News] 30th Oct. 1939, p. 474.

55 Списак издатих „Дозвола за употребу грађевина” у месецу новембру 1939, [List of “permits for utilization of buildings” issued in the month of November 1939] Општинске новине, [Municipal News] 28th May 1940, p. 261.

Draft drawing for reconstruction, ing. Samuil Zunan, 1931.
 Historical archives of Belgrade, sig OGB-6-40-13-31

11 Solunska Street, Dorćol-present
 Photo: Gabriella Nikolić

SINAGOGA DEL AQUA, SPAIN

The *Sinagoga del Aqua* (Synagogue of water) in the Spanish town of Ubeda, in the province of Jaen is of mediaeval origin and was discovered by complete accident in 2006 in the course of construction work. Fortunately the investor Fernando Crespo, who had originally intended to erect an apartment block on the site, motivated by the highest sense of morality, decided to preserve and reconstruct the mediaeval structure, understanding its importance to the cultural heritage of the Sephardim. The synagogue and the rabbi's room were renovated but the greatest discovery was the ritual bath or mikveh. In the space where the mikveh is located a natural phenomenon takes place once a year, on 21st June when the rays of the sun, passing through an opening, illuminate the steps leading to the rock-cut basin and the water or the ritual bath – mikveh. Every year, on the *Solstico Verano* - Summer Solstice – people gather there with the desire to feel the light and the significance of water in the Jewish tradition and thus recognize their cultural heritage.

The *Sinagoga del Aqua* also serves as a cultural center hosting concerts of Sephardic music and lectures along with museum exhibits of the artefacts found at the site which clearly testify to the existence of a vibrant Jewish community on Spanish soil in the Middle Ages.

The restoration of the *Sinagoga del Aqua* is a rare occurrence in modern times but demonstrates how the ethics of a single individual can shift the cultural reality and enrich many through their generosity, such as, for example, preserving their heritage for generations to come.

Sinagoga del Aqua, Spain

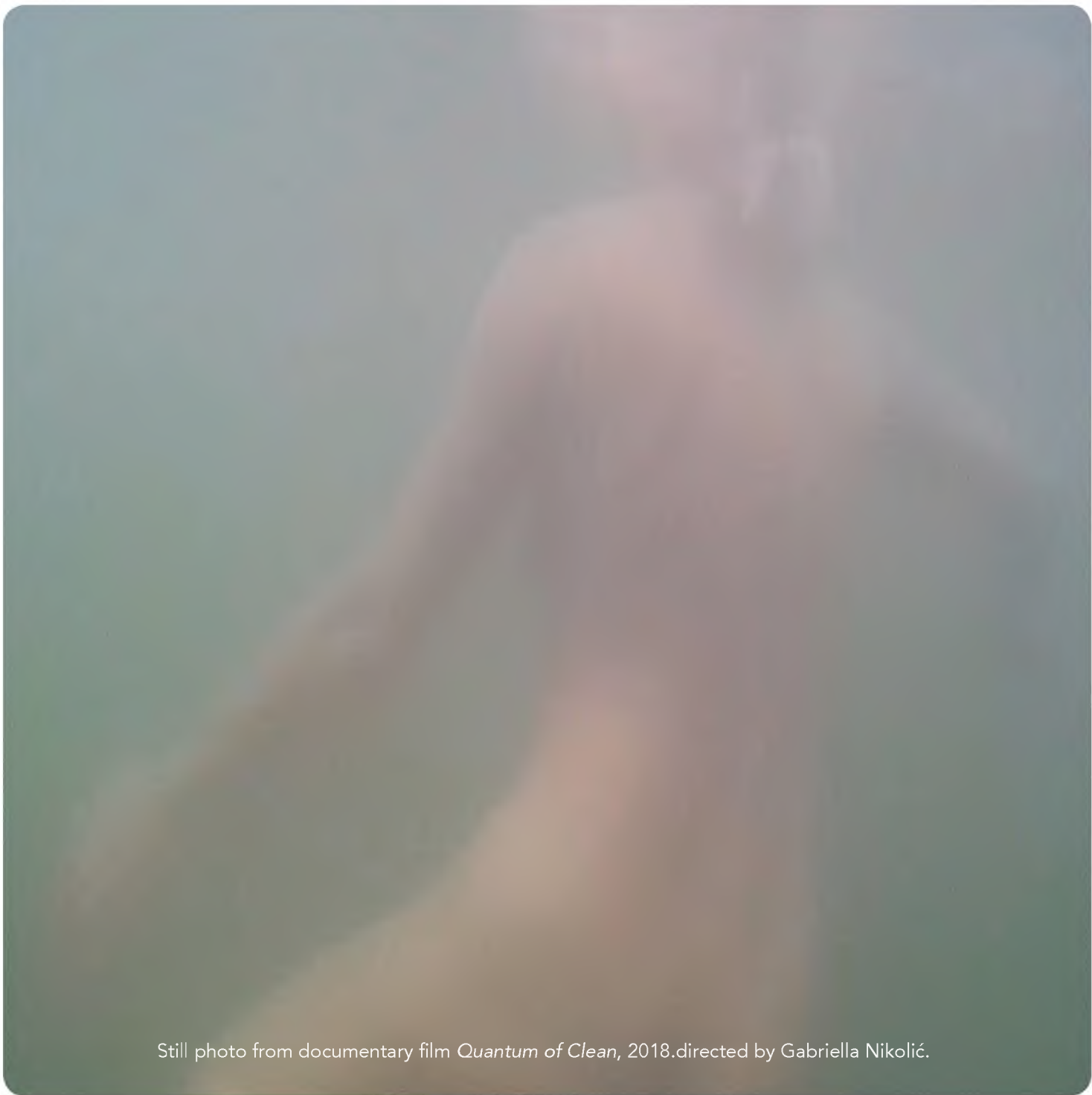
Pirot, Serbia

MIKVEH IN PIROT, SERBIA

In this eastern Serbian town stand only the remains of a building roughly four metres square in Jewish Street. The structure has three rooms only one of which survives and is located within the precincts of Mustafa's Palace which originally occupied a whole quarter of the town almost a whole hectare in area. The walls are connected by a dome with openings in the form of lunular decoration, and the front wall dominated by a marble slab with an oval opening and floral motif hinting at the beauty of a bygone era.

Opinions are divided as to whether this building was a Jewish or a Turkish bath, i.e. Mustafa's hammam and for this reason it is sadly going to ruin, buried in weeds. In the eternal disagreement whose is what, and who an element of the cultural heritage belongs to, we forget the benefits which accrue to us when we preserve a historical building of ethnographic importance.

Gabriella (Gabrijela) Nikolić

Still photo from documentary film *Quantum of Clean*, 2018, directed by Gabriella Nikolić.

Timeless Rapture

Prof.dr. Nikola Šuica

Gabriella Nikolić: the art of intimacy expressed

On the eightieth anniversary of the demolition of the mikveh – the Jewish ritual baths in Dorcol in 1939, the year in which a terrible and devastating war began, Gabriella Nikolić has performed a specific act of consecration. Her work prior to this, from the beginning of the 21st century, exhibitions and performances in accord with her thematic choices and investigative approaches constitute an aesthetic contribution to the culture of memory in Serbian contemporary art.

Always an artist concerned with phenomena between the forgetting of tradition and the encouragement of memory, the levels of premonition and a form of epigenetics have led her to trace out the roots of her Sephardic forbears along with the city topography and the rapture of remembrance as artistic familiarisation.

These persistent classifications of the traces of commitment are not just pictures, imprints, colour contrasts through the linear or the rudimentary density of her paintings and prints. Included in that amalgam are also levels of urban disappearance: cleared and overbuilt residential lots, the corners of excavated streets and the altered underpinnings of the houses in the genealogy of the Jewish quarter of Jaliya, a part of Dorćol. On viewing such content we begin to surmount the limits of our understanding of the genius loci and the enigmatic archaeological traces of the past which can be found everywhere and in any global environment. As every settlement in civilization presents a description of changing movements and dinamization in the testament of its previous inhabitants, so remembered but also the documented examples are embodied in the art of belonging of Gabriella Nikolić in precognition of the growingly intimate meaning of love. Thus the Mikveh, that aqueous crossroads of the laws of purity and the spiritual experience of the universe, the topographic node of her ancestor Josef Zunane – the Bath Keeper, becomes a revealed location on the way to discovered time. Research which like the symbolism of

water, according to the Biblical prophet Jeramiah lamenting over the ruins of the Temple and the beginning of exile and dispersal unfold in the source of the symbolism of flow, from a place surrounded by water to the light of purification of the human community. The symbolism of the primary element of water creates a different culturological construction of pictures and scenes, contemporary moments surrendered to a millennial matrix of belief, ritual and mystery. At a changeable place of city development, questions of comparability arise in the specificity of repeating ritual. The relational status of the gender roles of women or men in the received rules of the Jewish heritage, is also an anthropological trace of myth and for the artist a prominent emotional proof. The emotional archaeology of memory is rapturous confrontation and struggle with ubiquitous forgetfulness. Her exhibitions have determined their order: at the same time uniting the kaleidoscope and the palimpsest, where both pictures and words are written into a composite whole. The outlines of history, the artistic building blocks are collections of faces, figures, concepts and objects from the archives of family discoveries. The documents, through their origins in the real, and the power of the imagined scenes disclose the breathing ancestors on the land down towards the Danube, on the Dorćol slopes of the Sephardic Diaspora, the ghetto of Jaliya and recognition of the suppressed desires of vanished lives. In the range of her paintings and prints of figurative traces, inscriptions and blocks of colour, above all the series of mono-prints on the theme of the Holocaust (2015) Gabriella Nikolić has shown herself a messenger of impressive consistency. In these scenes from numerous layers of shadows and traces unfolds an adventure in temporal travel. As if performing elements of a lament over the violent disappearance of her family in 1941, the artist gives an artistic ear to the changing nature of the spiritual layer and the distant songs of belonging. Traced, after all, as a peculiarity in the centuries-old places of memory, the towns of Iberian consecration, and that before the fatal 1492, beginning the trajectory of the depth of spiritual experiences, transmitted traditions and religious rules of existence in migration.

Focusing on the symbolism and mystery of the Mikveh of

her ancestors is a temporal commitment expressed in the media of the moving image, presence from the point of view of the artistic heritage revealing the state of commitment. The stages of the rite of purity, enlightenment but also tenderness appear as a contemporary response directed to the past. The privacy of the long disappeared house, the transfiguration of the plot with the small Jewish ritual bath, fluctuating into the faded moments of the ancestors, into the spread of years and repetitions dissolved in the waves of decades of widening oblivion.

Insights into the highest levels of memory reach also the perceptual level expressed, after all, as the principle of individual liberation in modern art. Such layers of handwritten positions of their own rotation unite the principles of visibility in the pictorial, of the engraved multi-layered merging, but also the place of presence, in both variants that the artist shapes through her own expressive structures. It is paradoxical that through such a gift, three heights are united: tenderness, passion and sorrow, categories that express themselves through thought and emotion towards a state of surrendered love. The piling up of data and the public openness of everything has been announced for decades as a period of the end of history to which we belong. The dimensions of our knowledge of all deceptions and disasters, violence and new savagery, cause the Freudian 'cultural discomforts' in the developmental rumblings to mark the beginning of a return to the tree of life, to the traditions or ritual waters that through submersion of mortal human matter, overcome physical proportion, women and men equally, either through Sephardic classrooms or Ashkenazi yeshivas, which shift towards a new epigenetic analysis of the DNA memory and transmission through the generations. The artistic decision, step-by-step experience and transformation through such a vision with the artist herself is connected to the idea of the mikvah as an extension of the reading of myths, historical traditions or anthropological and psychoanalytic studies, made available to us for insight by the development of civilizational stages. It is not just a genetic track record, in the spirit of a script or the Hebrew letter 'mem' of HaShem, that blends everything into the past, present and future. The

blending of tenderness from memory and the overcoming of trauma that the teachings of the book ketubim give to the descendants is an instrument of the harmony of searching through existence and finding beauty. In this spirit, through the ritual performance of personal moments, tribulations and joys, all the glories of past lives and laments against fate are combined into an artistic act as a monument to the blessings of plants, trees, animals and people. From Belgrade's Jalia as a symbolic Sephardic garden.

Aroused rapture is in fact a testament to excitement, compassion and closeness. The metaphor of an aquatic ingress is united in the circumstances of a given time of the advancing 21st century, where the erased past is evidenced in the artistic representation of immortality.

Gabri(j)ela Nikolić (1967, Beogradu)

Studirala na odseku za keramiku i staklo na FPUiD 1987. do 1991, a diplomirala je 1994. na istom odseku OCAD, Univerziteta grada Toronta. Magistarske studije upisuje na Pratt institutu u Bruklinu na odseku multimedijalne umetnosti.

Od 1994. do 2006. suvlasnik i Majstor štampe u Novak Grafiks, vodećem grafičkom ateljeu u Kanadi, gde štampa edicije grafika za Žan Pol Riopela, Karl Bima, Rob Šoltea, Ian Bakstera, Džon Lenona, Borisa Bućana i dr.

Gostujući profesor na Institutu za umetnost u kineskom gradu Šen Ženu, gde predaje sitoštampanje velikog formata.

Jedan je od osnivača Centra za grafiku grada Hamiltona u Kanadi, gde godišnja nagrada za najuspešnije ostvarenje u tehnici litografije mladih umetnika nosi njeno ime.

2013. na poziv Antropološkog muzeja Kolgejt Univerziteta, SAD otvara multimedijalnu postavku izložbe iz ciklusa Jedan Dan na temu Holokausta i tom prilikom drži predavanja na Katedri za Humanistiku.

Od 2015. bavi se multimedijalnim postavkama, performansom i video instalacijama, autorskom produkcijom dokumentarnih i eksperimentalnih filmova. Dobitnik je sredstava Filmskog centra Srbije za dugometražni dokumentarni film Jagode i Pepeo, koji je eksperimentalnog karaktera.

Izlagala je na brojnim samostalnim i grupnim izložbama u zemlji i inostranstvu. Dobitnik je više nagrada iz oblasti grafike, slikarstva, a kao autor, učesnik je na nekoliko međunarodnih filmskih festivala kratkog i eksperimentalnog filma i video arta.

Njeni radovi nalaze se u stalnim postavkama muzeja u Kanadi, SAD, Kini, Izraelu, kao i Biblioteci grada Beograda, Arhivu Pančeva, KC Indija, Narodnom muzeju u Smederevskoj Palanci, Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu itd.

Učesnik je na mnogim debatama, konferencijama na temu Savremena umetnost i predstava Holokausta, društvena odgovornost i kultura sećanja, jevrejsko nasleđe itd.

Član je ULUPUDS-a.

Živi i stvara na relaciji Beograd-Toronto.

Samostalne izložbe:

2019. Prodajna galerija Beograd

2018. FLU -Centar za grafiku i vizuelna istraživanja

2016. KC Indija-Kuća Voinovića

2016. Jevrejski Istorijski Muzej, Beograd

2016. Komemoracija u Pančevu, stratište Jabuka

2015. Logor Crveni karst u Nišu, Narodni Muzej u Nišu 2015.

Jevrejski kulturni centar, Ljubljana

2015. Staro Sajmište, nemački paviljon

2015. Multimedijalna izložba i tribina/Jedan dan ima 52 života/
Galerija Atrijum Biblioteke Grada Beograda

2015. Jom HaŠoa, slike i grafike velikog formata, Istorijski Arhiv grada Pančeva

2015. Mala galerija, ULUPUDS

2014. Izložba crteža iz ciklusa "Pravougaono podrazumevanje razuma ili nepokornost duha", Kulturni Centar u Pančevu 2014. Grafike, Narodni muzej, Galerija savremene umetnosti, Smederevska Palanka

2013. Grafike, Longyear Antropološki muzej, Kolgate Univerziteta, Hamilton SAD

2013. House on Fire, vizuelno literarni veb projekat, AGITPOP.ME

2010. Grafički kolektiv (Print Studio) Hamilton, Kanada

2007. Steel City Gallery, Hamilton Kanada

2005. Kulturni Centar Nova Skotija, Nova Skotija, Kanada

2004. Kulturni centar, izložba slika, Hamilton, Kanada

2001. Steel City Gallery, izložba slika i grafika velikog formata, Hamilton, Kanada

2000. Kulturni centar jevrejske zajednice, Toronto, Kanada - monoprint velikog formata iz ciklusa " Jedan dan, jedna žena..."

1995. Del Bello Gallery, crtež i keramička skulptura, Toronto, Kanada

1994. Diplomaska izložba keramičke skulpture, Univerzitet Toronta (univerzitetska galerija), Kanada.

Nagrade:

2012. Nagrada za umetnički doprinos grada Hamiltona, Kanada

2000. Kulturni centar jevrejske zajednice Toronta za seriju monoprinta na temu Holokausta 1999. Nagrada Ernst & Young za monoprint 1994. Dora Wechsler Memorial Fund

1993. Pottery supply house

Kolekcije i otkupi:

Kulturni Centar Elliot Lake, Kanada; Univerzitet Colgate, SAD; Kulturni Centar Jevrejske Zajednice, Toronto, Kanada; Liu Hai Su Muzej Moderne Umetnosti, Šangaj, Kina; Institut za likovnu umetnost, Šen Žen, Kina; Novak Grafiks Studio, Kanada; Grafički kolektiv grada Hamiltona, Kanada; Four Season Hotel u Torontu, Kanada; Univerzitet u Westfeild-u, SAD; Sinagoga Beth Shalom u Torontu, Kanada; Kulturni centar u Osaki, Japan; W Hotel NYC, SAD; Kulturni Centar Miami, Florida SAD; Narodni Muzej u Smederevskoj Palanci, Jevrejski Istorijski Muzej u Beogradu, Biblioteka Grada Beograda, Ambasada Kanade u Beogradu. Brojne privatne kolekcije u Kanadi, SAD, Kini, Italiji, Francuskoj, Holandiji, Izraelu, Novom Zenlandu, Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji.

gabriella.nikolic@gmail.com

Gabriella Nikolić (1967, Belgrade, Serbia)

Studied Ceramics at Faculty of Applied Arts from 1987-1991. Graduated at OCAD, University of Toronto, Canada in 1994. Postgraduate studies at Pratt Institute of Brooklyn, USA. From 1994 to 2006 she was a co-owner of one of the most prestige printmaking studios in Canada, Novak Graphics Inc., where as Master printer, she produced editions for most prominent Canadian artists such as Jean Paul Riopelle, Carl Beam, Ian Baxter, Rob Scholet, John Lennon, Boris Bučan, etc. She was a guest professor at Printmaking Department, Institute of Arts at Shen Zhen, China for large format silkscreen prints and monotypes.

One of the founders of Hamilton Print Studio, where the annual award for the best lithograph for young up coming artist bears her name.

In 2013 she was invited by Museum of Anthropology, Department of Humanism, Peace and Conflict Studies, Colgate University, USA, to lecture about her multimedia exhibition from series ONE DAY, on subject of Holocaust.

her artistic multi disciplinary approach in video installation, performance, experimental and independent documentary film. She is a recipient of funds from Film Center of Serbia for her feature documentary film Strawberries and Ashes.

Her work is in permanent collection of numerous international Museums in Canada, USA, China, Israel, City Library of Belgrade, Archive of Pančevo, Jewish Historic Museum of Belgrade, National Museum of Smederevska Palanka, KC Indija, etc. Gabriella is frequent guest speaker at various round table discussions, conference and universities, where she lectures on the subject of Art & Holocaust Representation, Social responsibility, Culture of remembrance, Jewish Studies and Heritage, Peace and Conflict, etc.

Member of ULUPUDS.

She lives and works between Belgrade and Toronto.

Solo exhibitions

2019. Gallery "Belgrade"

2018. FLU-Centre for graphics and visual research

2016 House of Voinovic, Culture Centre Indija

2015 Gallery Atrium, City of Belgrade Library

2015 Project One Day has 52 lives, performance video installation at location of Camp Topovske supe, Belgrade (May), Camp Zemlin-Sajmište, Belgrade, (May), Camp Red Cross in Niš (October), Goethe Institute-Spanish House, Belgrade (October), Memorial site Jabuka near Pančevo (November).

2015 One day has 52 lives, Historical Archive of Pancevo by invitation of Jewish Community of Pancevo for Yom HaShoa

2014 Square Assumption or Rebellion Cultural Centre of Pancevo, Drawings

2014 Peoples Museum of Smederevska Palanka, Gallery of Modern Art, Smederevska Palanka

2013 Longyear Museum of Anthropology, Colgate University, Hamilton New York, USA

2007 "ONE DAY", Monoprints, Print Studio of Hamilton, Hamilton ON

2005 "ONE DAY", Paintings, Nova Scotia, NS

2004 HAMILTON PRINT STUDIO, Hamilton ON

2003 "M.R.", Drawings, STEEL CITY GALLERY, Hamilton ON

2001 Large format monoprints, STEEL CITY GALLERY, Hamilton ON

1995 Del Bello Gallery, Toronto ON

1994 "Exodus", Ceramics Sculpture Installation, OCA, Toronto ON

Awards

2000 Ernst & Young

1994 Dora Wechsler Memorial Fund Award 1993 Pottery Supply House

1991 Excellence Award, FPUD, Serbia

Permanent Collections

Elliot Lake Art Centre, ON

Colgate University, Hamilton NY

University of St. Petersburg, FL

Novak Graphics Studio, ON

Print Studio of Hamilton, ON

Four Season Hotel, Toronto, ON

University of Westfield USA

Osaka Art Centre, Japan

W Hotel, NY

Liu Hai Su Museum of Modern Art, Shanghai, China

Art Institute of Shen Zhen, Shen Zhen, China

Hamilton City Hall, Major's Office, Hamilton ON

Beth Shalom Synagogue, Toronto ON

Jewish Historical Museum in Belgrade

National Museum, Gallery of Contemporary Arts, Smederevska Palanka, RS

Gallery Jewish Community of Pancevo

Historical Archive of Pancevo

Belgrade City Library, Atrium, Belgrade

Culture Centre of Indija, House of Voinovic Family Foundation

Museum of Genocide Victims, Belgrade CV

gabriella.nikolic@gmail.com

Gabriella Nikolić (1967. Belgrado Serbia)

Estudiante del Departamento de Cerámica y Vidrio de la Facultad de Artes Aplicadas desde 1987 hasta 1991, graduándose del mismo departamento de la Universidad OCAD de Toronto. Cursó los estudios de magisterio en el Departamento de Artes Multimedia del Instituto Pratt de Brooklyn.

Desde 1994 hasta 2006 ha sido copropietaria y Especialista de Impresión en Novak Grafix, estudio gráfico líder en Canadá, donde realizó ediciones de gráficas de Jean Paul Riopelle, Carl Beam, Rob Scholte, Iain Baxter, John Lennon, Boris Bućan, etc.

Profesora invitada del Instituto de Arte de la ciudad china de Shenzhen, donde impartió el curso de *Serigrafía en formatos grandes*.

Es una de las fundadoras del Centro Gráfico de la ciudad de Hamilton, en Canadá, donde el premio anual otorgado en reconocimiento de las realizaciones de jóvenes artistas en la técnica litográfica lleva su nombre.

En 2013, por invitación del Museo Antropológico de la Universidad de Colgate en EEUU, inició la instalación multimedia de una exposición dentro del ciclo *Un día sobre el tema del Holocausto*, dando en esa ocasión clases en el Departamento de Humanidades.

A partir del 2015 está involucrada en las instalaciones multimedia, performance y videoinstalación, con la producción de autor de las películas documentales y experimentales. Ha sido beneficiaria de la beca del Centro de Cine de Serbia para su largometraje documental de carácter experimental *Fresas y cenizas*.

Ha participado en numerosas exposiciones individuales y grupales en su país y en el extranjero. Es ganadora de múltiples premios en el campo de artes gráficas y pintura y ha participado como autora en varios festivales internacionales de cortometraje, cine experimental y video arte. Sus obras forman parte de las exposiciones permanentes de museos en Canadá, EEUU, China, Israel, así como de la Biblioteca de la ciudad de Belgrado, el Archivo de Pančevo, el CC de Indija, el Museo Nacional de Smederevska Palanka, el Museo Histórico Judíos en Belgrado, etc.

Ha participado en muchos debates y conferencias sobre los temas del Arte contemporáneo y la representación del Holocausto, la responsabilidad social y la cultura de la memoria, la herencia judía, etc.

Es miembro de la Asociación de Artistas Plásticos de Serbia.

Vive y trabaja entre Belgrado y Toronto.

Exposiciones individuales:

2018 Facultad de Artes Plásticas - Centro de arte gráfico e investigación visual

2016 CC Indija - La Casa Voinović

2016 Museo de Historia de los Judíos, Belgrado

2016 Conmemoración en Pančevo, patibulo Jabuka

2015 Campo de concentración Crveni krst en Niš,
Museo Nacional en Niš

2015 Centro Cultural Judío, Ljubljana

2015 Staro Sajmište, el pabellón alemán

2015 Exposición multimedia y foro *Un día tiene 52 vidas!*
Galería Atrijum de la Biblioteca de la ciudad de Belgrado

2015 Jom HaShoa, pinturas y gráficas de formato grande,
Archivo Histórico de la ciudad de Pančevo

2015 Mala galerija, Asociación de Artistas de Artes
Aplicadas de Serbia

2014 Exposición de dibujos del ciclo *"Implicaciones
rectangulares de la razón o la insubordinación del
espíritu"*, Centro Cultural de Pančevo

2014 Gráficos, Museo Nacional, Galería de Arte
Contemporáneo, Smederevska Palanka

2013 Gráficos, Museo Antropológico Longyear de la
Universidad de Colgate, Hamilton, EEUU

2013 House on Fire, proyecto web visual-literario, AGITPORME

2010 Colectivo gráfico (Print Studio), Hamilton, Canadá

2007 Steel City Gallery, Hamilton, Canadá

2005 Centro Cultural Nueva Escocia, Nueva Escocia, Canadá

2004 Centro cultural, exposición de pintura, Hamilton,
Canadá

2001 Steel City Gallery, exposición de pintura y gráficos de
Formatos grandes, Hamilton, Canadá

2000 Centro Cultural de la Comunidad Judía, Toronto,
Canadá - monotipos de formato grande del ciclo *"Un
día, una mujer..."*

1995 Dal Bello Gallery, dibujos y esculturas cerámicas,
Toronto, Canadá

1994 Exposición de proyecto de graduación, esculturas
cerámicas, Universidad de Toronto (galería de la
Universidad), Canada

Premios:

2012. Premio por contribución artística de la ciudad de Hamilton,
Canadá

2000. Centro Cultural de la Comunidad Judía de Toronto por la serie de
monotipos sobre el tema de Holocausto

1999. Premio de Ernst & Young por monotipo

1994. Dora Wechsler Memorial Fund

1993. Pottery supply house

Colecciones y adquisiciones:

Centro Cultural Elliot Lake, Canadá; Universidad de Colgate, EEUU;
Centro Cultural de la Comunidad Judía, Toronto, Canadá; Museo de Arte
Contemporáneo Liu Jai Su, Shanghai, China; Instituto de Artes Plásticas,
Shenzhen, China; Estudio Novak Grafix, Canadá; Colectivo Gráfico de la ciudad
de Hamilton, Canadá; Hotel Four Seasons de Toronto, Canadá; Universidad de
Westfield, EEUU; Sinagoga Beth Shalom en Toronto, Canadá; Centro Cultural
de Osaka, Japón; Hotel W, Nueva York, EEUU; Centro Cultural Miami, Florida,
EEUU; Museo Nacional de Smederevska Palanka, Museo de Historia de los
Judíos de Belgrado, Biblioteca de la ciudad de Belgrado, Embajada de Canadá
en Belgrado. Numerosas colecciones privadas en Canada, EEUU, China, Italia,
Francia, los Países Bajos, Israel, Nueva Zelanda, Serbia, Croacia, Eslovenia.

gabriella.nikolic@gmail.com

SVETINJA VODE / AGUA SAGRADA

Autor izložbe i kataloga / Autora de la exposición y del catálogo / Author of the exhibition and catalogue Gabriella (Gabrijela) Nikolić

IZLOŽBA / EXPOSICIÓN / EXHIBITION

Kustos / Comisaria / Curator

Barbara Panić

Organizator / Organiza / Organized by

Institut Servantes u Beogradu / Instituto Cervantes de Belgrado / Cervantes Institute Belgrade

Koordinacija izložbe / Coordinación / Exhibiton coordinaton

Ivana Jovanović Arsić i Javier Vacas Jurado

Dizajn postavke / Diseño de la muestra / Exhibiton design

G358 Production

Štampa eksponata / Producción de piezas / Exhibit printing

DPC Printing, Beograd Fabris, Beograd

KATALOG / CATÁLOGO / CATALOGUE

Izdavač / Edita / Publisher

Jevrejski istorijski muzej, Beograd / Museo Histórico Judío / Jewish Historical Museum

Za izdavača / Vojslava Radovanović

Tekstovi / Textos / Texts

©“Amam porodice Zunana” /El Hammam de la familia Zunana / The Zunana family hammam

Barbara Panić

© “Mikve-ritualno kupalište” / El Mikveh / The Mikveh-a ritual bath

Prof. dr Eliezer Papo

© “Vanvremenski zanos” / Fascinación atemporal / Timless rapture

Prof. dr. Nikola Šuica

© “Sinagoga del Aqua”, “Mikve u Pirotu”, predgovor / Sinagoga del Agua, Mikveh en Pirot y la introducción / Sinagoga Del Aqua, The Mikveh in Pirot, preface

Gabriella (Gabrijela) Nikolić

Prevod na španski / Traducción al español / Spanish translation

Izabela Beljić i Snežana Jovanović

Prevod na engleski / Traducción al inglés / English translation

Charles Robertson

Prevod na ladino / Traducción al ladino / Ladino translation

Prof. dr Eliezer Papo

Lektura i korektura srpskih tekstova/ Corrección de textos en serbio / Lector and proof of Serbian text

Jasmina Ognjenović

Lektura i korektura španskih tekstova/ Corrección de textos en español / Lector and proof of Spanish text

Guillermo Menéndez Puente

Lektura i korektura engleskih tekstova/ Corrección de textos en inglés / Lector and proof of English text

Ivana Dimitrijević

Dizajn i priprema za štampu / Diseño y maquetación / Print layout

Gabriella (Gabrijela) Nikolić

Štampa / Imprenta / Printing house

Atelje Sanja / Knjiga Komerc

Tiraž / Tirada / Edition: 500

CIP - Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

398(=411.16)
26-5

НИКОЛИЋ, Габријела, 1967-

Svetinja vode - Mikve : obredno kupalište u sefardskoj tradiciji = Aqua sagrada - Mikveh : un baño ritual en la tradicion Sefardi / [autor kataloga, autora de la catalogo:, author of the catalogue Gabriella (Gabrijela) Nikolić] ; [prevod na engleski, traducción al inglés, translation (English) Charles Robertson, prevod na španski, traducción al español, translation (Spanish) Izabela Beljić ,Snežana Jovanović, prevod na Ladino, traducción del ladino, translation to Ladino Eliezer Papo]. - Beograd : Jevrejski istorijski muzej : Institut Cervantes = Belgrado : Museo de historia de los judíos : Instituto Cervantes = Belgrade : Jewish Historical Museum : Institut Cervantes, 2019 (Beograd : Knjiga komerc : Atelje Sanja). - 59 str. : ilustr. ; 21 x 21 cm

Tekst uporedo na srp., špan. i engl. jeziku. - Autorkina slika. - Tiraž 500. - Str. 5-6: Mikve - obredno kupalište / Eliezer Papo. - Str. 7-17: Amam porodice Zunana / Barbara Panić. - Str. 18-20: Vanvremenski zanos / Nikola Šuica. - Gabriella Nikolic: str. 56-57.

ISBN 978-86-88113-16-8

1. Up. stv. nasl.

a) Народни обичаји -- Јевреји б) Верски обреди -- Јевреји

COBISS.SR-ID 279365132

